

Avhandlingsrecensioner

Från kungligt galleri till nationellt museum

Per Widén: *Från kungligt galleri till nationellt museum. Aktörer, praktik och argument i svensk konstmuseal diskurs ca 1814–1845*. Hedemora: Gidlunds, 2009. 286 s. ISBN 978-91-7844-767-1.

På 1844–45 års riksdag fattades beslut om att inrätta ett svenskt Nationalmuseum. Beslutet fattades med mycket knapp majoritet i ett förstärkt statsutskott, efter att borgar- och bondestånden röstat ned det förslag som stöddes av adel och präster. Per Widéns avhandling handlar om vägen fram till detta beslut, från 1814 till 1845. Genom att studera aktörer, praktik och argument som förekom i diskussionen om ett nationellt konstmuseum vill han belysa tillkomsten av institutionen Nationalmuseum som början på en statlig kulturpolitik.

Avhandlingen är i huvudsak disponerad kring undertiteln begrepp ”aktörer”, ”praktik” och ”argument”. Efter ett inledande kapitel som presenterar syfte, frågeställningar och forskningsläge följer ett bakgrundskapitel som skisserar utvecklingen av offentliga och i någon mening tillgängliga konstmuseer i Europa under 1700-talet, samt vilka möjligheter som fanns att se konst i Karl Johantidens Sverige. Bland de europeiska föregångarna framhålls bland andra Museo Pio-Clementino i Rom, Glyptotheket och Pinacotheket i München och Louvren i Paris, alla grundade på furstliga eller påvliga samlingar. Här framstår National Gallery i London som ett särfall, eftersom det utgick från en privat samling som köptes in av staten i samband med omfattande debatter i parlamentet. På svensk mark fanns i första hand Kongl. museum, Konstakademiens utställningar, samt kyrkor och privat-samlingar, de senare dock tillgängliga främst för dem som hade både resemöjligheter och rekommendationer. I kapitlet lägger Widén viss tonvikt vid hur samlingar organiseras och hångs – ett tema som återkommer i avhandlingens senare delar.

I kapitel tre går Widén igenom de aktörer i museifrågan, som han identifierat genom att studera pressmaterial, riksdagsdebatter, föreningsverksamhet och brevsamlingar. Det rör sig

om cirka trettio personer, med en inre krets av sju personer: Gustaf Anckarsvärd, Axel Nyström, Fredrik Boije, Hugo Hamilton, Lars Jakob von Röök, Johan Way och Johan Henrik Schröder. Dessa aktörer har konstintresset gemensamt samt vissa egenskaper och erfarenheter. De är män och tillhör samhällets övre skikt i fråga om välstånd, utbildning och samhällsposition. Många av dem delar erfarenheter av officerskap, Rom-vistelser och hovliv, och flera är ledamöter i Konstakademien. En överväldigande majoritet av dem är med och grundar Stockholms allmänna konstförening 1832 – något som Widén tolkar som ett sätt att bilda opinion för ett konstmuseum.

Opinionsbildning anges som huvudsyftet för de olika verksamheter som beskrivs i det fjärde, och mest omfattande, kapitlet om konstmuseifrågans ”praktik”. Hit hör förutom föreningsbildande också konstpedagogiskt arbete som artiklar och utgivning av planscher, men tyngdpunkten ligger på olika utställnings- och museiprojekt under perioden. Konstföreningens utställningar skall ha haft som syfte att väcka konstintresset, medan Uppsala universitets samlingar skulle främja ungdomens estetiska bildning, åtminstone i teorin. Kongl. museum med dess gradvis avtagande fokus på antik skulptur till förmån för måleri, planerna för ett ”nationellt porträttgalleri” på Gripsholm, Karl Johans projekterade museum på Rosendal och Fredrik Scholanders förslag till en museibygnad 1843 ger en bild av hur museifrågans aktörer – på olika sätt inblandade i dessa projekt – föreställde sig ett nationalmuseum.

I det femte kapitlet går Widén igenom debatterna som fördes i riksdagen mellan 1817 och 1845. Han urskiljer huvudsakligen tre kategorier argument: bildning, manifestation (nationell ära och kungahusets självhävdelse) och nytta (konstnärsutbildning och ekonomisk utveckling). Motargumenten karaktäriseras som ekonomiska snarare än principiella. En viktig diskussion rör frågan om nationalmuseets syfte och vem det egentligen var tänkt för. Widén menar att museet verkligen riktade sig till ”envar”, men ser överklass och borgerlighet som den huvudsakliga målgruppen och

vill inte tolka museet som ett uppfostringsmedel för folket. I det sjätte och sista kapitlet summerar Widén avhandlingens slutsatser och skisserar vägen från 1845 års beslut till Nationalmuseumbyggnadens invigning 1866.

Widén rör sig i ett företrädesvis konsthistoriskt landskap och förhåller sig i första hand till den ganska omfattande forskning som producerats om Nationalmuseum självt och dess föregångare, samt till litteratur om andra europeiska konstmuseer. Som övergripande ram använder han sig av ett "aktörsperspektiv", och därtill för han fram Jürgen Habermas' begrepp "borgerlig offentlighet" som ett verktyg för att beskriva samhällsutvecklingen under det tidiga 1800-talet. Här tar han också upp begreppet "rojalistisk officialitet" som Henrik Björck använder i sin studie av Svenska Industriföreningens utställningar under samma period. Dessutom använder han ett antal begrepp som han själv karakteriserar som anakronistiska: kulturav, konstpedagogik och opinionsbildning.

Förenklat kan avhandlingen sägas driva två teser. Den första går ut på att det, framför allt mot slutet av perioden, rådde en bred enighet om att ett konstmuseum borde inrättas, vilket bland annat avspeglas i att tidningsdebatten i frågan är gles. Ett besläktat antagande rör opinionsbildning: de artiklar och böcker om konst som kommer ut under perioden och de utställningar och museiprojekt som arrangeras eller planeras, kan enligt Widén kopplas till museifrågans "aktörers" ansträngningar att få till stånd ett nationellt konstmuseum. Den andra tesen rör museets syfte och målgrupp. Widén menar att museet riktade sig till alla och att dess syfte var att förmedla bildning i närmast nyhumanistisk bemärkelse, snarare än att uppfostra folket eller främja ekonomisk nytta. Här vänder han sig mot de senaste decenniernas Foucault-inspirerade forskning om museer – ett exempel är Maria Görts' avhandling om *Akademisk konstsyn i Sverige under senare delen av 1800-talet* – och menar att eventuella disciplinerande aspekter av Nationalmuseum knappast står att finna förrän mot artonhundratalets slut.

Det första antagandet genomsyrar hela avhandlingen. Nationalmuseum är inte bara föremålet för själva boken, utan antas vara målet med alla de "praktiker" som avhandlingens aktörer engagerar sig i. Avhandlingen drivs av ett slags underliggande teleologi där varje artikel om konst eller museer blir ett

inlägg i frågan, och där varje utställning eller planerat museum blir en förövning för hur ett nationellt konstmuseum skall inrättas. I sin granskning av pressen framhåller Widén att det visserligen endast publicerades ett fåtal artiklar som faktiskt argumenterade för ett nytt konstmuseum, men detta tolkar han som att behovet av ett konstmuseum betraktades som så självklart att det inte behövde artikuleras. Allmänna Konstföreningen framstår i detta perspektiv som en renodlad lobbyorganisation och dess utställningar under 1830- och 40-talen som praktiska exempel på ordning och innehåll för ett nationellt konstmuseum.

Att Konstföreningens utställningar fortsätter långt efter att Nationalmuseum både har inrättats och byggts diskuteras dock inte. Parallellt som Svenska Industriföreningen vars statsunderstödda utställningar under samma period och i samma lokaler orsakade många hetsiga riksdagsdiskussioner om statens ansvar för bildning och ekonomi lyser också med sin frånvaro, trots referenser till Henrik Björcks uppsats i ämnet.

Avsnittet som beskriver Karl XIV Johans olika försök att skapa legitimitet genom konst är ett av avhandlingens mest intressanta. Grips-holms slott hade redan en ansenlig samling porträtt, och under 1820-talet organiserades samlingen av Adolf Ludvig Stjerneld i syfte att väcka patriotiska känslor och att förankra Karl XIV Johan i den svenska regentlängden. Ett annat exempel är det konstmuseum på Rosendal som planerades av Karl XIV Johan, ritades av Fredrik Blom, men aldrig kom att slutföras. Målet med museet skall ha varit tvåfaldigt: att härbärgera målningar från statens samlingar, samt att skapa ett rum för konstnären Bengt Fogelbergs monumentala skulptur "Oden". Enligt Bloms ritningar skulle skulpturen placeras i en rotunda omgiven av fyra kungastatyer – Karl X, XI, XII och XIII – som pekade vägen mot Oden, en symbol för näste Karl i ordningen, Karl XIV Johan själv.

Widén relaterar de kungliga museiplanerna till riksdagsdebatterna i nationalmuseifrågan. En nedröstad motion 1828 antas utgöra startskottet för kungens projekt för ett kungligt museum på Rosendal. (Samma händelse ses på ett annat ställe som anledningen till att Allmänna Konstföreningen bildades för att verka för ett nationellt, i motsats till kungligt, konstmuseum). På liknande sätt tolkas tystna-

den i museifrågan under 1830-talet som att alla inblandade accepterade Rosendalsmuseet som ett alternativ till ett statligt finansierat museum. Det öppnar för en potentiellt mycket intressant diskussion om förhållandet mellan kungligt, statligt och offentligt – eller rörelsen från kungligt till nationellt som det uttrycks i avhandlingens titel. Men denna diskussion förs utan hänvisning till det offentlighetsbegrepp som aviserats i avhandlingens inledning, eller till det ”sprängfulla tomrummet”, för att använda Torkel Janssons uttryck, mellan ett kungligt mecenatsystem och ett borgerligt föreningssamhälle. Paralleller till andra kulturinstitutioner i gränslandet mellan kungligt och statligt, som teatrar och bibliotek saknas liksom hänvisningar till den explicita diskussion om offentlighet och opinion som fördes i tidens tidningar och tidskrifter, och som studerats av ett flertal forskare inom flera discipliner.

En diskussion av paralleller och alternativ försvåras av det grundläggande antagandet att all verksamhet som studeras syftade till att inrätta ett nationellt konstmuseum. Dramats aktörer är definierade utifrån denna målsättning. Kungen finns, trots att han onekligen agerar i frågan, inte med bland de aktörer som presenteras i avhandlingens tredje kapitel; det gör inte heller riksdagsmän ur bondeståndet som uttalar sig i frågan eller museets förväntade besökare. ”Aktör” syftar i Widéns framställning på en individ som verkar för ett nationalmuseum – den som agerar *mot* ett museum eller strävar mot något annat mål får inte plats i kategorin.

Avhandlingens båda teser ställs på sin spets i Widéns diskussion av riksdagsdebatterna i bokens femte och sjätte kapitel. Riksdagsdebatterna om Nationalmuseum har studerats förut: i flera av de många verk om Nationalmuseums historia som producerats till invigningar och jubileer sedan 1866, i den nämnda avhandlingen av Maria Görts, och inte minst i statsvetaren Carl Arvid Hesslers grundliga genomgång i monografen *Staten och konsten i Sverige*. Widén framhåller Hessler som en bra introduktion till riksdagens behandling av frågan, men drar andra slutsatser av materialet.

I Widéns framställning saknas det även i riksdagen något egentligt motstånd mot tanken på ett nationellt konstmuseum. Däremot är det många som ifrågasätter kostnaden för ett sådant projekt. Widén kontrasterar här den

svenska debatten mot situationen i Storbritannien inför inrättandet av National Gallery. I det brittiska parlamentet diskuterade man om det över huvud taget var statens uppgift att hålla sig med konstmuseer, medan Widén saknar detta slags ”principiella” argument i den svenska riksdagsdebatten. Här skiljer han sig från Görts och framför allt från Hessler, som ser en stark symbolisk betydelse i museifrågan. Frågan om ett statligt museum och dess finansiering, var en skattefråga och därmed nära sammanbunden med representationsfrågan. Både bonde- och borgarståndet opponerade sig kraftigt mot förslaget att på deras bekostnad – eftersom de, till skillnad från adel och präster, betalade skatt – bygga ett museum som huvudstadens skattebefriade klasser skulle få njuta av. I stället ville man lägga pengar på kanalbyggen, nödhjälp och inte minst folkundervisning.

De skilda tolkningarna av riksdagsdebatten beror delvis på vad man betraktar som ett ”principiellt” argument. Gunnar Richardson, en av dem som har studerat det senare 1800-talets riksdagsdebatt i termer av just kulturpolitik, har framhävt att diskussionen ofta fördes med hänvisning till anslag, och att det ofta är svårt att genomskåda motiven för olika ställningstaganden. Jag menar att motståndet mot ett nationalmuseum i borgar- och framför allt bondeståndet är alltför tydligt och utförligt för att inte karaktäriseras som ”principiellt”.

Men detta är också en fråga om hur man drar gränserna för sin frågeställning. Ett ämne som hade förtjänat en mer framträdande plats i diskussionen av riksdagsdebatterna är folkundervisningsfrågan. Den framhävdes i bonde- och borgarstånden som mer akut än museet, och Widén tar upp den i framställningen av riksdagsdebattens ”motargument”. Men folkundervisningsfrågan är mer än bara ett argument mot Nationalmuseum. Den rör många av avhandlingens centrala teman: bildningsideal, statens eventuella ansvar för bildningsfrågor, vem de statliga initiativen på området riktar sig till. Den tog stor plats i pressen och inte bara i riksdagen – där den för övrigt engagerade bland annat Carl Henrik Anckarsvärd, riddarhusopponent, förespråkare för en allmän folkskola, aktiv debattör i frågan om representationsreformer och inte minst bror till Gustaf Anckarsvärd i Widéns inre krets av aktörer i nationalmuseifrågan.

I folkundervisningsfrågan framgår mångfal-

den i de bildningsbegrepp som diskuterades under 1830- och 40-talen. Här blir det också tydligt att frågan om vem som var målet för bildningssträvandena var mycket nära sammanbunden med frågan om vem som skulle betala för dem. I detta perspektiv hade det knappast varit möjligt att hävda något annat än att Nationalmuseum var till för "envar", eftersom det inte var ridderskapet eller prästerna som skulle betala för det. Widén hävdar visserligen att det nyhumanistiska bildningssideal han spårar bland museiivarna tänktes omfatta alla klasser, men det resonemanget hade återigen kunnat berikas av folkundervisningsfrågan, där diskussionen om skilda skolor, skilda bildningsbegrepp och skilda målgrupper är central.

Detta snäva fokus och det otydliga förhåll-

ningssättet till begrepp och tidigare forskning är en stor begränsning i Per Widéns avhandling. Dock ger den flera inblickar i tidens olika konstmuseiplaner och de män som var inblandade i dem. Beskrivningen av hovkontakternas betydelse och hur kungamaktens klivna inställning till sitt eventuella ansvar i museifrågan kommer till uttryck i olika museiprojekt är intressant, särskilt analysen av de "dynastiska historierna" på Gripsholm och Rosendal. Det sena 1800-talets museer och kulturpolitik har fått mer uppmärksamhet än seklets första hälft, och även om det är lätt att gå ned sig i ursprungsträsket är Widéns ambition att studera tillkomsten av ett nationellt konstmuseum i Sverige under perioden 1814–1845 som början på en statlig kulturpolitik välkommen.

Jenny Beckman

Bilsamhället

Per Lundin: *Bilsamhället. Ideologi, expertis och regelskapande i efterkrigstidens Sverige*. Stockholm: Stockholmia Förlag, 2008. 406 s. ISBN 91-7031-200-7, inb.

När Sverige blev modernt var det med bilen som anförare. När mycket annat fortfarande släpade efter och bar spår av det rurala och förmoderna, kom bilen som en moderniserande kraft, inte bara inom svensk industri utan också i samhället och politiken i stort. Per Lundin, teknikhistoriker vid KTH, tecknar i sin avhandling mötet mellan bil, politik och planering under efterkrigstiden. Hans viktigaste slutsats är att bilsamhället förkroppsligade det moderna, och att framväxten av bilsamhället – ett samhälle där bilen fick forma stadsplanering, bostadsbyggande och i förlängningen sociala relationer – inte i första hand var resultatet av ett politiskt val, utan av en envis och pådrivande expertis, som formulerade problem, handlingsalternativ och slutliga val. Expertisen i sin tur bar fram ideal som ofta formats i andra sammanhang än det svenska, sammanhang i vilka bilen redan etablerats som en stark samhällslik kraft, främst USA.

Per Lundins avhandling beskriver framväxten av det svenska bilsamhället i två akter, var och en med sina huvudaktörer och sin huvudsakliga handling. Historierna är därutöver olika, den ena bär teknokratins prägel, medan

den andra till synes är relaterad till välfärdsstatens och de mjuka behovens politik. Den första handlar om parkeringens organisering och trängseln i stadskärnorna. Den andra handlar om trafiksäkerhet och stadsplanering. Var för sig utvecklades de i skilda politiska och organisatoriska sammanhang. I det ena fallet var Sverige idéimportör – det var den amerikanska erfarenheten som stod modell för parkeringsplaneringen. I det andra fallet var Sverige i hög grad idéexportör, och blev något av trafiksäkerhetens laboratorium, med spridning vida omkring i världen. I bägge fallen var det expertisen som var pådrivande, i alla fall om man får tro Lundin. Det var experter som definierade problemen och som satte politiken och samhällslivet i övrigt på spåret.

Det kanske tydligaste exemplet på denna expertledda process gällde parkeringen, akt ett i avhandlingen. De svenska städerna ansågs – på mer eller mindre säker empirisk grund – vara igenkorkade, vilket krävde någon form av samlad insats. Gatuparkeringen i stor skala ansågs störa den rörliga trafiken, huvudmålet i ett alltmer motoriserat samhälle. Den stora frågan gällde vägledning och normer för utbyggnaden av parkeringsplatser, en fråga som behandlades i den så kallade Parkeringsutredningen (som inte var någon statlig utredning utan hade en mindre officiell karaktär). Frågan var till att börja med hur hög biltäthet

man skulle räkna med. I avsaknad av stabila siffror från Sverige – en omöjlighet eftersom bilismen fortfarande var begränsad – höll planerarna tillgodo med amerikanska beräkningar, som också fick en kraftfull spridning; normerna samlades i en skrift som trycktes i 10 000 exemplar, och som till synes lästes girigt och okritiskt i de kommunala planeringssammanhang där bilismen och parkeringsproblemen pockade på snabba lösningar. Effekten blev en massiv utbyggnad av parkeringen, först i form av fastighetsanknuten parkering och senare, i ett accelererat stadium i form av parkeringshusen. Dessa kom sedan att prägla städerna på sitt alldeles särskilda sätt. Några av saneringspolitikens främsta och kanske mest avskräckande uttryck är just dessa parkeringshus, praktiska men med en okänslig inplacering i stadsbilden.

Trafiksäkerhetsutvecklingen hade en något annorlunda karaktär, mer präglad av den mjuka staten och värden förknippade med trygghet och säkerhet. Dödstaten i svensk trafik var betydande när bilismen började slå igenom, och en rimlig balans mellan bil och samhälle tycktes ligga långt borta. Även här spelade expertisen en betydande roll; denna gång inte så mycket ingenjörerna som arkitekter och stadsplanerare. Lundin visar att expertisrollen här var sammansatt, och det fanns många som ville exploatera intresset för trafiksäkerheten. Lundin fäster dock störst uppmärksamhet kring den så kallade Scaft-gruppen, en akademiskt baserad gruppering med stor inflytande över stads- och trafikplanering. Scaft-gruppens primära betydelse ligger i tanken om trafikseparering, att skilja trafikslagen åt och att skapa trygghet och säkerhet för olika trafikslag. Detta arbete kröntes i en rapport som fick vid spridning, *Scaft 1968*. Arbetet fick extra draghjälp av högertrafikreformen, som lade grunden för stor aktivism inom trafiksäkerhetsområdet. En god tanke kan tyckas ha legat till grund för detta arbete, men den blev samtidigt en döbelnsmedicin för staden, eftersom det var bilen som var grunden och den som präglade idén om trafiksäkerhet. Bilen kom först och separerades från andra trafikslag. Den fullt utbyggda tanken på trafiksäkerheten i form av trafikseparering mötte därför starkt motstånd i stadsplaneringen, eftersom en "trafiksäkerhetsmaskin" radikalt skulle stöpa om stadskärnorna. Tanken fick därför sitt kraftigaste genomslag i planeringen av nya bostadsområden och boendemiljöer,

många av dem förknippade kanske inte främst med trafiksäkerhet utan snarare med isolering och social segregation (Hallunda, Norsborg, Ålidhem med flera).

Boken avslutas med det sena 1960-talet, präglad av en sorts utplaning av planeringsoptimismen, där man gått från att se bilen som otvetydigt god till en mer skeptisk attityd, också bland planeringskoryféerna. Men på något sätt var det för sent, det gick inte att stoppa utvecklingen som nu hade satt djupa materiella spår i städerna och deras "kranskommuner", och dessutom fått fäste hos de lokala planerarna. Skadan var redan skedd.

Det skall direkt sägas att Lundins avhandling håller hög klass. Den är gedigen i sin materialbehandling, den är driven av frågor och perspektiv snarare än materialtillgång, och den bärs upp av något så pass ovanligt som patos och engagemang. Teoretiskt är boken ambitiös, och täcker in vida fält, från expertis över policyutformning, regelutformning, teknikdynamik till genusrelationer.

Styrkan i Lundins framställning ligger i den breda belysningen – man får både en bred och en smal framställning – bredden i att i stort sett hela trafikplaneringen behandlas, smalt därför att Lundin tar sig an parkeringsutredningens och Scaft-rapportens utveckling på detaljnivå. Överhuvudtaget är förmågan att växla mellan högt och lågt, allmänt och specifikt, imponerande. Det finns dock vissa nackdelar förknippade med den stora bredden, eftersom de empiriska belägen inte alltid räcker till för att fylla ut den ambitiösa teoretiska ramen. Ambitionen att skapa en vid belysning av trafikplaneringens ideologiska grunder och praktiska genomförande leder till en del empiriska genvägar eftersom en hel del av de frågor Lundin ställer inte enkelt går att besvara. Han famnar brett, och kan därför inte gå riktigt på djupet i alla aspekter.

Lundin driver med enfasett ett expertcenterat perspektiv på bilsamhällets framväxt – det är experterna som burit fram bilsamhället, inte i de stora ideologiska laddade stegen utan i de många små. Här kunde Lundin med fördel ha anslutit sig till den policyanalytiska tradition som just i staten, och i de statliga tjänstemännen (och experterna), såg inte enbart en Weberiansk tjänsteande utan en aktiv och pådrivande aktör. På så sätt hade experterna blivit litet enklare att förstå; nu blir deras agerande ibland svårförståeligt, med en närmast destruktiv udd emellanåt, medan deras roll

nog snarast var formad av samtidens idéer och ideal. Hade samma experter levat trettio–fyrtio år tidigare, hade de antagligen med samma nit tagit sig an industrialiseringens och urbaniseringens problem. I efterkrigstiden hamnade de i ett sammanhang av växande välstånd och accelererande privatkonsumtion, som – tillsammans med ökad industrikoncentration och utbyggnad av den offentliga sektorn – satte städerna under hård press. Nyckeln till att lösa dessa motsättningar hette planering, planering i syftet att förenkla för den konsumerande medborgaren, den som njöt av ett stigande välstånd och ständigt växande reallön. ”Real-lönesocialismen”, förkroppsligad av LO och SAP, kunde därför se bilen som ett uttryck för framsteg och utveckling, på samma sätt som de borgerliga intressena kunde se den som ett uttryck för kapitalismens välsignelser och den frie medborgarens behov och önsknigar.

Lundin vill betona betydelsen av regler och experternas bejakande av regelstyrning snarare än av omdöme. Materialet är härvidlag litet motspänstigt. Expertrollerna framstår annars som ganska blandade. I fallet med parkeringsplaneringen var de starkt drivna av teknokratiska ideal, närmast lite besatta av att sätta upp grandiosa mål och sedan låta dem slå igenom rakt av. Trafiksäkerhetsexpertisen framstår som mer vildvuxen, nästan litet bohemisk och inte på samma sätt driven av exakthet. Lundin får här litet svårare med distinktionen mellan regler och omdöme, eftersom Scaft-gruppen verkade inom en tradition där just omdömet hölls högt. Det gällde för övrigt också parkeringsplaneringen, där det var avnämarna snarare än experterna som mest frenetiskt drev tanken på regler. Expertisen värnade här – åtminstone i retoriken – det nyanserade bruket av just omdöme.

Även om perspektiven är många, sannolikt alltför många, i Lundins teoriarsenal, är det ändå litet anmärkningsvärt att ett perspektiv saknas, nämligen det materialistiska. Bilsamhället som utopi är nämligen en mötespunkt mellan olika ekonomiska intressen. Transportindustrins tunga betydelse kan knappast uteslutas som åtminstone en rambetingelse för hela idén om ett motoriserat samhälle. Likaså visar han att handelskapitalet faktiskt stretade emot, när trafiksäkerheten och parkeringsplaneringen på ett alltför krävande sätt tvingade fram åtaganden av fastighetsägare och näringsidkare. Gösta Bohman, på den tiden vd för Stockholms Handelskammare, figurerar paradoxalt

nog som en av motkrafterna till expertisen, främst av praktiskt-pragmatiska orsaker.

En viktig poäng i Lundins analys är den frånvarande politiken – det var, som han skriver, närmast så att politiken tog emot experternas förslag. Det är rimligt att ge Lundin rätt i att politiken spelade en underordnad roll, tafatt inför den nya tekniken. Det fanns länge inga direkta politiska misshälligheter, utan ”alla” bejakade idén om det bilburna framsteget. Här är Lundin något viktigt på spåret eftersom detta förhållningssätt till ny teknik inte är unikt, utan experterna tar gärna på sig rollen att förklara, medan politiken vill vara modern och därför också är positiv till de nya möjligheterna. Samtidigt kan man inte bortse från att bilismen passade ovanligt väl in i den tillväxtpolitik och välfärdsmodell som Sverige utvecklade under efterkrigstiden. Politiken må ha varit passiv i detaljerna, men de stora dragen var redan utmejslade när experterna tog vid och fyllde i de finare linjerna om parkering och trafiksäkerhet.

Lundins avhandling har ett, för att bruka ett slitet begrepp, kritiskt perspektiv. Han syns ordentligt i texten, och tvekar inte att bedöma och värdera, snarare än att enbart referera. Ett exempel kan illustrera tekniken:

”Satt i ett större sammanhang var de väg- och planeringstekniska experternas dröm om bilsamhället ett uttryck för den ohöjda utvecklingsoptimismen och obekymrade tekniktron under efterkrigstidens första decennier.” (s 28)

Häri ligger mycket av bokens styrka och fräschör – den tar ställning. Samtidigt innebär den vida ramen och de många frågeställningarna till att göra studien något mer vildvuxen än vad den hade behövt vara. Den hade blivit ännu bättre med en mindre komplex och sammansatt teoretisk apparat och en tydligare inriktning mot en eller ett par frågekomplex. Att Per Lundin förmår levandegöra ett till synes dött empiriskt material och locka fram intressanta analyser ur utredningsrapporter är emellertid otvetydigt. Hans avhandling är mycket teoretiskt ambitiös, och med en alldeles särskild förmåga att levandegöra viktiga – men sällan belysta – bitar av svensk efterkrigshistoria. Han lämnar därmed ett centralt bidrag till förståelsen av efterkrigstidens sammanflätning av sociala, politiska och ekonomiska mål, och experternas pådrivande roll i moderniseringen av det svenska samhället.

Mats Berner

Ödets teater

Andreas Hellerstedt: *Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början*. Lund: Nordic Academic Press, 2009. 255 s. ISBN 978-91-7155-819-0.

Andreas Hellerstedts avhandling *Ödets teater* ägnas ett hittills till största delen utforskat problemområde. Författaren granskar vilka teologiska och filosofiska diskurser som präglade föreställningar om ödet samt hur dessa föreställningar i samtiden användes för att skapa mening i livet. Avhandlingen rör sig därmed i skärningspunkten mellan flera olika ämnen, i synnerhet mellan historia, teologi, filosofi och psykologi. 1700-talets idéhistoriska och teologiska föreställningar om ödet relateras till de politiska, militära och samhällseliga utvecklingarna under perioden.

I arbetets inledande kapitel diskuterar författaren begreppen *försyn*, *öde* och *lycka* som han subsumerar under överbegreppet ödesföreställningar. *Försyn*, *öde* och *lycka* har sin motsvarighet i latinets *providentia*, *fatum* och *fortuna*. Författaren påpekar vidare att det fanns en viss hierarkisk ordning mellan begreppen, där *försyn/providentia* var överordnad både ödet och lyckan.

Ämnet speglas gentemot både den internationella och den svenska forskningen. Undersökningen anknyter bland annat till Gerhard Oestreichs tes om den nystoiska filosofins avgörande betydelse för framväxten av de tidigmoderna staterna, till Iiro Kajantos syn på teodicéfrågan samt till nyare svensk forskning om 1600- och 1700-talet, däribland Nils Ekedahls arbete *Det svenska Israel* som belyser den svenska historien med hjälp av konfessionaliseringsparadigmet.

Hellerstedt har använt sig av dissertationer, dagböcker, likpredikningar, brev och memoarer samt de skillingtryck i Kungl. biblioteket som rör "missdådare" för att kunna belysa ämnet med ett relevant urval av källor. Texterna har hittills enbart i liten utsträckning beaktats av den historiska forskningen och i ännu mindre grad studerats med hänsyn till avhandlingens problemställning.

Avhandlingen hämtar sin metodiska inspiration ur det som författaren kallar för "traditionell idéhistorisk forskning", vilken kombineras med historisk antropologi. Ledstjärnor för det antropologiska angreppssättet är Keith Thomas, Jaques Le Goff och Clifford Geertz.

Undersökningsdelens första kapitel ägnas åt "De rörliga tingens ordning", det vill säga framför allt förhållandet mellan en allsmäktig Gud och föreställningarna om ödet. Problemet som angrips här är först och främst den av Kajanto formulerade tesen att ödet används som ett svar på teodicéproblemet: "*Fortuna* kunde vara ett provisoriskt alibi för den gode Guden [...] *fortuna* fungerade som en syndabock." (36) För att granska Kajantos tes ges en närmare beskrivning av Augustinus' och Boethius' lära om försynen och ödet. Augustinus höll strikt fast vid Guds allsmäktighet och avvisade därför bestämt tanken på att *fatum* kunde vara en "nödvändighet som finns oberoende av Gud och människan" (41). *Fortuna* blev således ett begrepp som människan använde för de dolda orsakerna, som i slutändan ändå var determinerade av Guds allvetande försyn. Boethius skulle senare utveckla en mera specifik lära om försynen och ödet, som hävdade att försynen var Guds allomfattande, överordnade plan, medan ödet var tingens ordning respektive planens aktuella genomförande i världen. Ödet var således underordnat försynen och samtidigt skilt från denna.

Fortunagestalten uppfattades som en mänsklig konstruktion för att kunna förstå Guds dolda verkan. I enlighet med Augustinus hävdade Boethius att det människan uppfattade som olycka oftast var Guds försyn som styrde världen till det goda och att ondskan var en frånvaro av det goda.

Försyn och *fortuna* definierades i Sverige i 1700-talets början med hjälp av den aristoteliska föreställningen om världens styrelse genom finala orsaker. *Fortuna* var bara ett kaos i ögonen på människan, som inte hade möjligheten att se den bakomliggande dolda ordningen. "Gud däremot förutser allt", ansågs det, ingenting skedde i världen utan Guds vilja (49). Boethius' tanke om en *providentia* som är skild från *fatum* recipierades också ur en konfessionell synvinkel. Henning Johann Gerdes hävdade i polemik mot kalvinisterna att Guds försyn alltid var oföränderlig medan ödet kunde gå sina egna vägar för att fullfölja Guds plan.

Föreställningen om ödet och lyckan måste dessutom ses sammanlänkad med kristen moralfilosofi. Mot bakgrund av det stora nordiska krigets utveckling visar Hellerstedt att

fortunas bedrägliga gestalt – som antingen lycka eller olycka – hade en undervisande och fostrande funktion för människan: i alla motgångar borde hon ändå förlita sig på Guds otgrundliga vägar.

Utifrån det material som undersöks i detta kapitel drar Hellerstedt slutsatsen att *fortuna* alltid var sammanlänkad med Guds *providentia* som försynens verktyg. *Fortunas* betydelse måste ses i ett pedagogiskt sammanhang som i sin tur var knutet till den kristna samhälls-synen och etiken. Ödesföreställningar användes alltså inte som en enkel lösning av teodiceproblemet, de hade inte funktionen av ”syn-dabock”, som Kajanto hävdade.

Avhandlingens andra kapitel exemplifierar hur teorin om försynen och ödet tillämpades för att förklara händelserna under det stora nordiska kriget. Genom en granskning av olika dissertationer, predikningar, dagboks-anteckningar och framför allt genom en noggrann läsning av Henning Johann Gerdes *Theatrum Fati Svetici* illustreras hur ödet blev till ett begrepp som skapade mening på ett individuellt och kollektivt plan. Ödesföreställningar i Sverige relaterades igen till det antika och det kristna arvet men speglades nu även i ljuset av den moderna filosofin. Anknöt de svenska författarna till Newton, som påstod att Gud kunde intervensera genom att ”dra upp urverket då och då”? Eller följde man Leibniz och Wolff, som hävdade att världen var en fulländad, av Gud skapad harmoni där alla potentiella ingripanden skulle vara ett avkall på Guds allsmäktighet? Källmaterialet visar att de olika författare som tematiserade Sveriges öden under det stora nordiska kriget liksom Leibniz anknöt till en i slutändan traditionell kristen världsbild. Man utgick från att ”Guds rättvisa och vackra ordning regerar världen” med hjälp av ”försynens stora plan” (66). Gerdes avvisade dock Leibniz’ tankar såsom deterministiska då de enligt honom negligerade Guds och människans frihet. Med Leibniz’ uppfattning riskerade synden och *felix culpa* att på samma sätt som hos katolikerna betraktas som en nödvändighet i Guds fullkomliga värld.

Hellerstedt har därmed etablerat två diskurser som blir avgörande för argumentationen i studiens fortsättning: frågan om ödet och människans fria vilja respektive lyckans negation – olyckans del i Guds skapelse. Som han visar finns det i källmaterialet en långtgående konsensus om att ödets uttrycksformer som

lycka och olycka ingick i Guds försyn. Särskilt olyckan värderades som ett syndastraff för individen eller kollektivet. Teodiceproblemet löstes i överensstämmelse med den sedan Augustinus använda argumentationen, att Gud som det högsta goda aldrig kan vara orsaken till det onda. Det är snarare människans böjelse till synden som påkallar Guds syndastraff och det som människan upplever som olycka. Därmed är det i slutändan inte Gud som är upphov till det onda utan människan som handlar mot Guds försyn. Således var folkets synder inte bara orsaken till de militära motgångarna utan även till det enväldiga statskicket. Enligt Gerdes’ år 1725 publicerade *Theatrum fati* var enväldets tyranni ett straff över det folk som hade begått synden att göra Karl XII till Gud (104). Därmed kunde Gerdes å ena sidan – åtminstone delvis – friskriva Karl XII från anklagelsen att vara en tyrann, å andra sidan rättfärdiga övergången till frihetstidens statskick.

”I synnerhet förenades världslig moralfilosofi och politisk filosofi med en biblisk historiesyn”, sammanfattar Hellerstedt i kapitlets avslutning (106). Han tillägger att den kristna stoicismen, som Gerdes exempelvis formulerade i mottot ”Svecia agnosce fata”, inte enbart hade sin plats i det privata utan också i det kollektiva och politiska minnet (106f).

Möjligen har svaret på den huvudfråga som ställs i avhandlingens tredje kapitel redan givits i det andra: Redan uppfattningen att individen eller kollektivet kunde göra det onda och straffas borde därför – om Gud nu inte var det ondas upphov – vara en fingervisning om att människan hade en aktiv möjlighet att begå synd. Det som Hellerstedt så långt tagit upp i sin studie leder alltså organiskt över till frågan om människans fria vilja. Med anknytning till arbetets tema exemplifierar han hur den lutherska viljeläran – som å ena sidan utgick från en trålbunden vilja gentemot Guds nådeverk men å andra sidan hävdade att det existerade en frihet till yttre handlingar – tog gestalt i Sverige före och efter år 1700. Återigen är författarens huvudvittne Gerdes, som hävdade att ”varken yrke eller äkta stånd är ödesbestämt” (112). I denna formulering rymdes på det världsliga planet en tydlig handlingsfrihet för människan. Vidare ger Hellerstedt exempel på hur tidens ödesföreställningar avgränsades genom anknytning till den lutherska tappningen av Augustinus viljelära.

Hur klassiska förebilder, framför allt Alex-

ander den store, användes i Sverige granskas i de följande avsnitten. En omtänksam här-förare eller konung – i detta sammanhang kan erinras om parallelliseringen mellan Alexander och Karl XII – kännetecknades av försiktig umgänge med lyckan. Lyckan kunde alltså vändas eller åtminstone påverkas genom *prudentia* och framför allt genom den heroiska dygden. Fortuna med sina kvinnliga egenskaper var obeständig, hon kunde till och med vara grym. Även i detta avseende ser Hellerstedt ”ett slags syntes mellan kristet och klassiskt”. Detta åskådliggörs med Christian Groots dissertation *Faber suae fortunae* som framlades i Uppsala 1713. Den gudfruktige och försiktige, den som hade både *eruditio* och *doctrina* och dessutom mötte *fortunas* spel med stoiskt lugn hade lättast att vinna *fortunas* gunst (148).

Avhandlingens avslutande undersökningskapitel har titeln ”Att kryssa mellan Scylla och Charybdis”, vilket anspelar på de farliga odjuret i Odysseen. De används här som en metafor för hur svårt det var att hitta rätt och hur lätt att hamna fel. Diskussionen har hittills visat att ödesföreställningarna i Sverige före år 1700 och under det stora nordiska kriget till allra största delen harmonierade med den samhälleligt vedertagna lutherska teologin och även med universitetsfilosofin. Detta avslutande kapitel ägnas alltså frågan huruvida det existerade heterodoxa föreställningar kring ödet, i synnerhet fatalism: ”Antingen gör man sig skyldig till en deterministisk övertro på försynen – som stoikernas tro på en oundviklig orsakskedja – eller till en materialistisk ’Epicureismus’ – då man tror att allt beror av en blind slump.” (170)

Det var framför allt i fält som en folklig fatalism eller defaitism kunde skönjas. Döden på slagfältet kunde uppfattas som ett förutbestämt öde. Just med hänsyn till krigets faror kunde även tankar om en blind slump yttras. Men även här lyckas Hellerstedt belägga att dessa föreställningar inte legitimerades av universitetsfilosofin eller teologin.

Avhandlingens undersökningsdel avslutas med en fråga som länge har sysselsatt forskningen om Karl XII: Var den svenske kungen fatalist? I det avsnitt som sysslar med Karl XII:s inställning till ödet formuleras möjligen avhandlingens essens: ”Ödet hade sin plats i den kristna världsbilden” och ödesföreställningarna ”stod inte i konflikt med den etablerade religionen” (193f). Även hos Karl XII var ödet

alltid underställt religionen. Kungen kunde lika lite som andra människor frigöra sig från den grundläggande skapelseordningen. Människan borde utöva sin fria vilja och kungen skulle helst möta ödet med sina kristliga dygder, främst ståndaktighet och manlighet.

Andreas Hellerstedt visar i sin avhandling att han har den för humanistisk och i synnerhet historisk forskning avgörande förmågan att kunna källkritiskt granska ett material och relatera det till kända historiska fakta och vetenskapliga teorier. Han beforskar ett material som sällan har granskats närmare och som aldrig har belysts med hänsyn till avhandlingens centrala frågeställningar. Av särskild betydelse är länken mellan teorin om lyckan och dess praktiska tillämpning. I detta sammanhang måste urvalet av källmaterial, som bland annat omfattar brev, memoarer och likpredikningar, anses särskilt passande.

Avhandlingens tvärvetenskapliga karaktär gör att författaren måste styra sitt skepp mellan skarpa klippor och han hamnar därför stundom i farvatten vars djup möjligen kunde ha lodats djupare. Men i slutändan styr han skeppet säkert i hamn och kan formulera hållbara resultat. Jag vill särskilt framhäva det tvärvetenskapliga angreppssättet som en av avhandlingens stora styrkor och därtill framhålla att författaren genom sina språkkunskaper kan ge god underbyggnad åt sina teser. Utan gedigna kunskaper i latin och tyska hade det varit i det närmaste omöjligt att hantera källmaterialet.

Det beror antagligen på avhandlingens tvärvetenskapliga karaktär att det ibland tydligt framgår att dispositionen har vållat författaren åtskilligt huvudbry. Det är ingalunda självklart i vilken ända man skall börja när man ställs inför uppgiften att granska ödesföreställningar i Sverige. Hellerstedt tvingas därför rätt ofta att upprepa sådant som sagts tidigare och de olika kapitlens avgränsningar är inte så självklara som de i början verkar vara. Detta gör att läsaren ibland hade velat upplysas redan på ett tidigare stadium om ett ämnes inbegående problematik, exempelvis om den lutherska viljeläran eller tidens idéhistoriska och filosofiska strömningar. Avhandlingens vid ett första ögonkast rätt röriga upplägg beror dock inte på författarens oförmåga att ordna sina tankar, utan är snarast en platonsk avbild som återspeglar själva ämnets spretighet.

Att den värld vi lever i bara är en avbild av det högsta, en ofullkomlig approximation, var

en alltigenom vedertagen övertygelse under tidigmodern tid. Detta kan vara nyttigt att bära i minnet när man har uppgiften att verka som *advocatus diaboli*: Det finns ingen fullkomlighet i denna värld. Således vore det överraskande om avhandlingen inte skulle ha drabbats av det mänskliga livets ofullkomlighet och missöden. Några stickprov i källmaterialet och den citerade litteraturen visar att det finns en rad mindre avskriftsfel, dock inga som förvanskar citatens andemening. Även om sådana fel må vara beklagliga är de tyvärr forskarens dagliga bröd. Den som aldrig har gjort liknande misstag skall därför kasta den första stenen!

Några tyngre kritikpunkter skall här i stället anföras: Jag är tveksam till om den skiljelinje som Hellerstedt drar mellan filosofi och teologi verkligen är meningsfull. Redan Nya Testamentet är i mångt och mycket påverkat såväl av det judiska arvet som av den klassiska hellenistiska traditionen. Ännu svårare blir det att skilja mellan teologi och filosofi från och med Augustinus' tid. Även den tidigmoderna lutherska teologin som Hellerstedt har granskat i sitt arbete harmonierade i stora stycken med det klassiskt antika och det kristna kulturarvet. Mot bakgrund av Philipp Melanchthons epokgörande kommentar till Aristoteles' nikomakiska etik är det dessutom mycket tveksamt om man verkligen kan skilja mellan "världslig moralfilosofi och politisk filosofi med en biblisk historiesyn" (106). Att *providentia* presenteras som ett filosofiskt begrepp (17) exkluderar frågan huruvida gammaltestamentliga föreställningar om försynen (hebr. *pequdâ*) har påverkat ödesföreställningar under en tid (i övrigt korrekt framställd) som i hög grad formats av en gammaltestamentlig historiesyn. Möjligen hade det varit motiverat att tydligare markera huruvida de bägge motsatsparen världslig-religiös samt filosofi-teologi använts som diakrona eller som synkrona historiska parametrar.

Hellerstedt har försökt att täcka in den relevanta svenska forskningen på området. Det hade dock varit önskvärt om han hade kunnat fullfölja arbetets tvärvetenskapliga intention även med hänsyn till litteraturanvändningen. Exempelvis hade artiklarna om den fria viljan och om synergism i *Theologische Realenzyklopädie* sannolikt bidragit till en mer flytande framställning av den lutherska viljeläran.

Ett exempel där en bredare litteratursamling skulle ha befrämjat arbetet är diskursen

om den heroiska dygden, som tas upp i avhandlingens tredje och fjärde kapitel. Risto Saarinen's år 2001 publicerade artikel "Die heroische Tugend in der protestantischen Ethik. Von Melanchthon bis zu den Anfängen der finnischen Universität Turku" hade inte bara bidragit till en fylligare beskrivning av den teologiska bakgrunden utan också tillfört undersökningen ett bättre källunderlag. Saarinen använder sig bland annat av Michael Wexionius' skrifter, som även Hellerstedt hänvisar till (116), och han nämner en rad andra dissertationer som tillkom under 1600-talets slut vid akademien i Åbo. De kunde därför ha varit intressanta för behandlingen av den heroiska dygden. Med hänsyn till diskursen om den heroiska dygden hade dessutom en diskussion av Lars Gustafssons studie *Virtus politica. Politisk etik och nationellt svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur* (1956) varit till hjälp.

Med hänsyn till frågan om heterodoxa ödesföreställningar hade det varit intressant att veta huruvida sådana figurerade i den radikalpietistiska tolkning av Karl XII i vilken man utgick från att den svenske kungen faktiskt var den återkomne Messias. Denna bild – som bland annat fanns i Sverige – har ibland tagits upp av forskningen och hade enligt min uppfattning bidragit både till en djupare förståelse av Karl XII:s heroism och till frågan om fatalism. I detta sammanhang hade de dessutom kunnat exemplifiera mera ingående folkliga föreställningar och deras tendens att bli heterodoxa.

Trots den här framförda kritiken finns mycket att hämta ur arbetet, inte minst tack vare det tvärvetenskapliga upplägget. Ett exempel är beskrivningen av hur en kristen stoicism påverkade inte bara det politiska tänkandet utan också den mer privata livstolkningen. Även den dubbelhet som fanns i den lutherska teologins syn på överheten tematiseras på ett mycket intressant sätt. Å ena sidan visas hur den – i enlighet med den i dag oftast kolporterade bilden – kunde bidra till att stödja det etablerade statsskicket. Å den andra sidan framgår att utifrån luthersk teologi kunde även en mycket hård kritik mot överheten formuleras. Gerdes framställde till exempel enväldet som en perversion av Guds vilja, vilket påkallade syndastraff i form av Karl XII:s tyranni (exempelvis 89, 103). Naturligtvis hade Hellerstedt även kunnat anförda den negativa syn på överheten som formulerades av Luther,

Bugenhagen, Melancthon, Selnecker med flera, men att han kan belägga att det fanns olika synsätt på överhetens legitimitet och gärningar är redan det ett mycket viktigt resultat.

En mycket viktig del av arbetet ägnas den lutherska viljeläran. Hellerstedt kan genomgående påvisa att det ansågs finnas en samverkan mellan Guds och människans vilja i världsliga frågor. Han hävdar vidare att detta återspeglade tidens vedertagna lutherska lära. Detta är ingenting jag vill eller kan bestrida, men jag har ändå en misstanke om att Hellerstedt egentligen inte har fattat räckvidden av denna argumentation. Att beskriva Guds och människans vilja i världsliga frågor med begreppet ”samverkan” skulle ha varit otänkbart för en strikt ortodox lutherdom. Det av Melancthon använda begreppet *cooperari* (samverka) hade orsakat hårda dogmatiska strider och slutligen gett upphov till konkordieboken (som för övrigt omnämns i Sveriges Kyrkolag 1686 som en av den svenska kyrkans grundläggande bekännelseskriterier). Hellerstedts presentation av viljelärens utformning omkring år 1700 stämmer väl överens med vad andra forskare har formulerat med hänsyn till tolkningen av den lutherska viljeläran under 1600-talet, men den är knappast en beskrivning av en ”ortodox” viljelära i konkordiebokens anda utan en produktiv omgestaltning av denna i en mera synergistisk riktning. Därmed visar han faktiskt att den lutherska teologin omkring år 1700 hade övergett tyd-

liga ortodoxa ståndpunkter, även om en normativ text som Sveriges Kyrkolag förmedlar i mångt och mycket den motsatta bilden. Det storslagna med Hellerstedts avhandling är därmed att han – även om han själv aldrig fastslår detta – kan belägga att ortodoxin var mindre ortodox än vi vanligtvis tror!

Avhandlingen har inspirerat mig som teolog i många avseenden, till exempel när det gäller teodicéfrågan, viljeläran eller staters öden. Jag har också kommit att inse att Melancthons teologi inte var uträknad ännu omkring år 1700. Även om det finns många andra idéhistoriska utvecklingslinjer som ligger mellan Melancthons tid och den i avhandlingen undersökta perioden finns det skäl att mer ingående undersöka påverkan från hans viljelära och moralfilosofi på teologin i Sverige under tidigmodern tid.

Detta är bara ett exempel av många på den inspiration som jag har fått av arbetet. Även en mera politisk inriktad historiker eller en filosof kommer att ha användning av resultaten, exempelvis i de delar som sysslar med Karl XII eller Gerdes’ ställningstaganden mot nya filosofiska strömningar. Avhandlingen är ett betydelsefullt inlägg som väsentligt berikar diskussionen om Sveriges idéhistoria under tidigmodern tid.

[Oppositionen skedde på en mindre disputationsupplaga som i enskildheter kan skilja sig från den utgivna boken.]

Otfried Czaika

God vetenskap

Rangnar Nilsson: *God vetenskap. Hur forskares vetenskapsuppfattningar uttryckta i sakkunnigutlåtanden förändras i tre skilda discipliner*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, 2009. 421 s. ISBN 978-91-7346-638-7.

Föreliggande avhandling bygger på sakkunnigutlåtanden, en på många sätt dubbelbottnad genre. Dels handlar den om etablerade experters bedömning av de blivande experternas insatser. Dels om elaka såväl som uppmuntrande formuleringar som i fler fall än ett har förstört liv, men också skapat odödlighet. Med en offensiv vändning skulle man kunna säga att sakkunnigutlåtanden utgör det aka-

demiska bigotteriets höjdpunkt, den lärda skenheligheten förtexligad. För bakom masken av världsfrånvärdhet med höga och uppoffrande ideal som objektivitet, originalitet och störst av dem alla, sanning, bakom den masken visar sakkunnigutlåtanden, och ännu mer de överklaganden som de ibland genererar, att forskare också har högst mänskliga drag när de inte längtar efter mer högtravande ting än visitkort med en fin och uppfordrande titel, trygga anställningsvillkor och, inte minst, högre lön. Den här dubbelheten gör att det är något skamligt med sakkunnigutlåtanden. Vissa hävdar nog att dessa utlåtanden tillhör det akademiska kolportaget, litteratur som inte bör spridas eftersom det bara skapar miss-

sämja och skvaller. Andra betraktar dem som akademisk porr, något som man läser i smyg för att sedan gömma under pulpeten.

Alla dessa karaktäriseringar till trots är det alltså ändå just en mängd sakkunnigutlåtanden som utförligt behandlas i Rangnar Nilssons avhandling *God vetenskap*, inte mindre än 52 stycken från andra halvan av 1900-talet. Att i en enda studie, dessutom en doktorsavhandling, analysera ett så omfattande material är naturligtvis en bedrift i sig. Men avhandlingens syfte är inte att gotta sig elakheter eller sylvass kritik. Istället är det att undersöka hur forskares *vetenskapsuppfattningar*, det vill säga deras perspektiv, ambitioner och bedömningsgrunder, varierar mellan olika ämnen och över tid samt hur de kan kopplas till olika förutsättningar som i sin tur samverkar med en allmän *vetenskapssyn* hos andra än forskare och vad den kan användas till (15–16 & 23). Här är det förändringar mellan 1960 och 1990 som står i centrum liksom skillnader i vetenskapsuppfattningar mellan ämnena statsvetenskap, litteraturämnet och fysik. För att analysera vetenskapssyn har Nilsson också undersökt de förutsättningar som ges för tillsättningen av professorer genom universitets- och högskoleregleringar under samma tid och tidigare.

Vetenskapsuppfattningar från 1960 har undersökts genom ett urval av sakkunnigutlåtanden tio år före och efter detta årtal, alltså de som skrivits mellan 1950 och 1970. Från tiden kring 1990 finns det så många fler utlåtanden att det här har bedömts som tillräckligt att undersöka material mellan 1985 och 1995. Till detta har av praktiska skäl kommit en geografisk avgränsning, att endast undersöka tillsättningsärenden i Uppsala och Göteborg.

Sakkunniginstitutionen tillkom under 1800-talet som ett försvar för vetenskapssamfundets oberoende och för en oväldig värdering av sökande till lärartjänster. Så småningom kom de sakkunnigas utlåtanden att betraktas som den enskilt viktigaste faktorn för ett tillsättningsbeslut. Under hela 1900-talet bestod sedan sakkunniginstitutionen vid tillsättning av professorer och många andra lärartjänster vid läroverk, högskolor, seminarier och universitet, även om detaljutformningen varierade över tid. Exempelvis tillkom från 1975 tjänsteförslagsnämnder för att skynda på handläggningen. Just de utdragna handläggningstiderna på grund av det digra arbete det ofta innebar att skriva noggranna utlåtanden var en tydlig

nackdel som inte alltid uppvägs av den legitimitet sakkunniginstitutionen gav en viss rekrytering framför en annan. I alla händelser visar Nilsson i avhandlingens andra kapitel att sakkunniginstitutionen hade en fortsatt legitimerande funktion under 1900-talets senare del då universitetsväsendet växte och decentraliserades liksom under 1960-talets ökade politisering av den högre utbildningen och forskningen (102).

Efter en genomgång av sakkunniginstitutionens historiska utveckling följer en redogörelse för utvecklingen av ämnena statsvetenskap, litteraturforskning och fysik från andra världskriget fram till 1990-talet. Här konstateras att statsvetenskapen växte under hela perioden som en följd av framväxten av ett modernt välfärdssamhälle. Inom fältet undersöktes samtidigt en allt mer varierande flora av samhällsfenomen förutom svensk politisk organisation, exempelvis massmedia och internationell politik. Det handlar här om forskningsinsatser som är väl integrerade med ett internationellt forskarsamfund. När det gäller litteraturforskningen konstateras att den i sin tur i mångt och mycket byggde på behovet av lärare i det svenska skolsystemet liksom framväxten av ett bibliotekssystem. Även här går det att observera breddade perspektiv med allt fler undersökningsområden som dramatik, litteratursociologi med mera, liksom ett allt starkare fokus på samtidslitteratur. En debatt om ämnets identitet under 1960-talet, om spänningen mellan litteraturhistoria och litteraturkritik, bidrog också till att litteraturhistorieämnet transformerades till litteraturvetenskap (120–121). Fysiken hade en stark ställning redan efter andra världskriget genom en koppling till skolämnet samt även viss betydelse för delar av näringslivet. Här var tillväxten överlägsen den inom statsvetenskap och litteraturforskning. Även intresset för energiförsörjningsfrågor, läs atomvapnens omvandling till kärnkraft, var en bidragande orsak till ämnets starka ställning. Till detta kom en allmän uppvärdering av naturvetenskap i allmänhet. Det fick till följd att fysiken i början av 1990-talet var väl förankrad internationellt och hade en stor bredd.

I avhandlingens fjärde kapitel presenteras en modell där utvalda markörer används för att extrahera ämnesspecifika drag ur olika sakkunnigbedömningar (140). Tanken är att dessa drag kan användas för att teckna forskares vetenskapsuppfattningar. I modellen

finns två analysnivåer. För det första *aspekter* som är det som bedöms i sakkunnigutlåtanden, exempelvis elementen i forskningsprocessen, resultat, insatser för kunskapsspridning, forskningsprestation som helhet, men även forskaren själv. För det andra *egenskaper* som är värderande karaktärsdrag som används för att tillskriva olika insatser meritvärde (142). Genom att identifiera aspekter och egenskaper i olika sakkunnigutlåtanden identifieras markörer för god forskning som sedan används för att bestämma de sakkunnigas vetenskapsuppfattningar.

I de följande tre kapitlen redovisas kännetecken för god statsvetenskap, god litteraturforskning respektive god fysik. Inom statsvetenskapen är det framför allt metoden i forskningsprocessen som framhålls som en viktig aspekt. En annan uppmärksammas aspekt är teori och här skönjs ett ökat intresse från 1960 till åren omkring 1990. Sammanfattningsvis framhålls att kvantitativa studier på stora materialmängder med hjälp av statistiska metoder blir mer dominerande under den senare perioden. När det gäller litteraturforskningen konstateras att materialet, studieobjektet, är den viktigaste aspekten med en allt bredare syn på vad det kan bestå av. Till detta kommer att intresset för teori ökade markant från den äldre till den senare perioden. Även beträffande resultaten märks en förändrad syn, från beskrivningar som "bevisade" eller "slutgiltiga" framställs resultaten som "tillfredsställande" eller "trovärdiga". När det slutligen gäller fysiken konstaterar Nilsson en förskjutning från teori- och metodaspekter till uppläggning och problem. Också här märks ett förändrat språkbruk från karaktäriseringar som "upptäckter", "förklaringar" eller "bevis" till "bidrag", "förståelse" och "tolkningar". Under den senare perioden framhålls även i större utsträckning forskningsledning som positivt.

I det följande kapitlet, det åttonde, jämförs olika aspekter som framkommit i de olika ämnena och resonemangen leder vidare till karaktäriseringar av vetenskapsuppfattningar inom de olika ämnena. Här noterar Nilsson intressant nog att sakkunnigutlåtanden inom statsvetenskapen sällan berör extern-akademiska förhållanden trots att ämnets problemformuleringar under 1900-talets andra hälft alltmer fokuserades på samtida förhållanden och fenomen och trots att ämnet motiverades av utbildning av olika slags tjänstemän (313–

314). Inom litteraturforskningen påvisar Nilsson på motsvarande sätt hur den traditionsförvaltande ambitionen som märks i benämningen litteraturhistoria med tiden får stå tillbaka för en mer samtidsinriktad kartläggande och analyserande inriktning med ett större utsnitt av svenskspråkig litteratur som studieobjekt. Denna förskjutning förklarar hon med att litteraturämnets betydelse för utbildningen av skol- och gymnasielärare försvagades (322). Att fysiken i sin tur har stort fokus på problemområde och forskningsinriktning vill Nilsson förstå i ljuset av att ämnet växte kraftigt under hela 1900-talets senare del och därmed kom att differentieras i olika inriktningar. Av den anledningen blev det viktigt för de sakkunniga att noga undersöka och ta ställning till om de problem som en sökande behandlat låg inom ämnesbeskrivningen för den sökta tjänsten. Genom differentiering blev fysiken även tidigare internationaliserad eftersom de med liknande forskningsintresse, både sakkunniga och sökande, söktes utomlands inom ett ämnesområde där materialet och studieobjektet är universellt på ett annat sätt än inom statsvetenskap eller litteraturforskning. Här sammanför Nilsson ett intresse för resultaten inom fysikforskningen med efterfrågan från externa intressenter som till skillnad från utlåtanden inom statsvetenskapen faktiskt blir omnämnda inom fysiken (327).

I slutkapitlet vidgar Nilsson vyerna och resonerar utifrån sina resultat om skillnader och utvecklingslinjer. Här kan en alltmer instrumentell kunskapssyn liksom ett ökat beroende av ett internationellt forskarsamfund märkas i sakkunnigutlåtandena såväl som att de sakkunniga får en allt mer internationell sammansättning, åtminstone inom fysiken. Till detta kommer förändrade publiceringsstrategier med ökad andel kollektiv forskning i forskarlag. I ett sådant sammanhang går den traditionella enväldiga professorn som styr sin institution med järnhand ingen särskilt ljus framtid till mötes. Istället för att som tidigare ha varit en viktig angelägenhet för det nationella vetenskapssamfundet inom ett visst etablerat ämnesområde betyder utgången av tjänstetillsättningar alltmer för arbetet vid olika institutioner. Kanske är det i den insikten som sakkunniginstitutionen till slut går sitt öde till mötes. I en tid som präglas av kvalitetsindikatorer som antal publicerade artiklar i tidskrifter registrerade på "Web of Science" och bibliometriskt fältnormaliserade citering-

ar blir sakkunniginstitutionen ett allt mer jagat villebråd.

När det gäller det formella kan det konstateras att citaten är korrekta och att de småskavanker som finns inte på något sätt stör tillförlitligheten. På samma sätt visar sig tolkningarna vara väl avvägda vid en översiktlig genomgång. Möjligen går det att anmärka på en ibland väl tung och i vissa passager något svårforcerad språkräkt. Till fördelen hör dock att formuleringarna är precisa och sällan är öppna för alternativa tolkningar.

Mer allvarligt är däremot att Nilsson inte redovisar hur hon identifierat de professors-tillsättningar som behandlas. Sådana ärenden kan nämligen lokaliseras på flera olika sätt, exempelvis genom diarieregister, installationer eller statskalendrar. På disputationen framkom att Nilsson arbetat på flera olika sätt, men att hon inledningsvis utgått från förteckningar över *installandi*. Det är onekligen en viktig ledtråd för den som vill följa i hennes spår.

Dispositionen känns aningen ineffektiv med omtagningar som när mycket från de empiriska kapitlen återkommer i det åttonde kapitlet liksom en del resonemang från kapitel två återkommer i slutkapitlet. Här kunde kanske beskrivningen av de tre ämnens utveckling under efterkrigstiden i kapitel tre delas upp och fördelas på de tre empiriska kapitlena där analyserna av sakkunnigutlåtandena finns. På så sätt skulle läsaren inte behöva ta sig igenom nästan halva avhandlingen innan man äntligen kommer till empirin.

Nilsson definierar vidare vetenskapsuppfattning som något som forskare själva står för. Men när definitioner som innehåller subjekt hanteras bör det klart och tydligt diskuteras vilka som innefattas och vilka som inte gör det. Är till exempel en tjänstledig professor som arbetar med en statlig utredning en forskare eller inte? Går det att ibland vara forskare och ibland inte? Frågor som dessa behandlas tyvärr inte i framställningen. När sakkunnigmaterial diskuteras som källor för vetenskapsuppfattningar hävdar Nilsson att ämneskolleger inte var den primära målgruppen (25). Men formellt kan det visst ha funnits en och annan ämneskollega i de beslutande organ som sakkunnigutlåtandena är skrivna för som lärarkollegium eller senare tjänsteförslagsnämnder. Och informellt kan absolut ämneskolleger ha varit den primära målgruppen.

Så långt avhandlingens utgångspunkter. När det gäller forskningslägesbeskrivningen (45–

49) kunde den kanske ha byggts ut ytterligare. Varför refereras exempelvis inte Håkan Gunneriussons avhandling *Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957* (2002) som åtminstone delvis handlar om hur vetenskapsuppfattningar bland historiker uttryckts även om historikerna själva mer än deras utlåtanden står i centrum. Ett annat exempel är Anna Tunlids *Ärftlighetens gränser. Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken* (2005) som inte bara utgår från sakkunnigutlåtanden, utan också handlar om vetenskapsuppfattningar i den mening som Nilsson lägger i begreppet.

Denna litteratur tycker jag kommer närmare analyser av vetenskapsuppfattningar och deras förhållande till vetenskapssyn än många av de verk som refereras i Nilssons forskningslägesbeskrivning. Även om det, som Nilsson mycket riktigt påpekar, inte finns många studier där humaniora, samhällsvetenskap och naturvetenskap analyseras med ett samlat grepp tycker jag alltså att det som ändå finns rörande olika ämnes- och vetenskapsområden kunde ha diskuterats utförligare. Dessutom skulle en jämförelse kunna ha gjorts mellan till exempel Gunneriusson och Tunlid samt refererade studier av Anna Larsson, Per Wisselgren och Sven Widmalm för att ge indikationer på vilka skillnader och likheter mellan vetenskapsuppfattningar inom olika vetenskapsområden som ändå kan skönjas i olika verk. Poängen med en sådan forskningslägesbeskrivning skulle vara att det då blir tydligare vilka bidrag som Nilsson lämnar och som inte tidigare varit kända liksom vilka fördelar som kan finnas med att samlat studera humaniora, samhällsvetenskap och naturvetenskap.

Till detta kommer avsaknaden av en del internationell litteratur som bland annat utgår från peer-review systemet, exempelvis Stephen Cole, *Making science. Between nature and society* (1992), som hade kunnat utnyttjas mer. Visserligen nämns *Peerless science* (1990), men hur resultaten från denna studie förhåller sig till Nilssons egna diskuteras egentligen inte. Här finns också en intressant aspekt av sakkunnigmaterial som inte behandlas, nämligen att offentligt tillgängliga sakkunnigutlåtanden är en förhållandevis unik svensk företeelse, något som hade kunnat framhållas som ytterligare ett argument för att använda just detta material.

Det andra kapitlet om det svenska befordringsväsendets utveckling formar sig till en

lyckad framställning om sakkunniginstitutionens förändringar från 1800-talet fram till 1900-talets slut. Trots detta blir diskussionen om vetenskapssyn – alltså uppfattningar om vetenskap hos andra än forskare – ganska rudimentär, vilket står i skarp kontrast till det utrymme som senare ägnas åt att diskutera vetenskapsuppfattningar – det vill säga forskarnas uppfattningar – samt de sakkunnigutlåtanden som används för att komma åt dem. Vetenskapssyn spelar med andra ord en undanskymd roll i jämförelse med vetenskapsuppfattning både i de empiriska genomgångarna och i diskussionerna om avgränsningar, materialhantering och så vidare.

Ett exempel på avhandlingens fokus på material som speglar vetenskapsuppfattningar är den modell som Nilsson utvecklat för att extrahera ämnesspecifika drag ur olika sakkunnigbedömningar. Genom att den präglas av ett samhällsvetenskapligt analysätt sticker den av lite i jämförelse med hur idéhistoriker i allmänhet bearbetar källmaterial. Och även om modellen innehåller både aspekter och egenskaper är det framför allt aspekterna som hamnar i förgrunden på samma sätt som vetenskapsuppfattningar ägnas större intresse än vetenskapssyn. I stort sett hela kapitel fyra och de följande empiriska kapitlen är disponerade med utgångspunkt i aspekterna, vilket gör att obalansen i behandlingen av vetenskapsuppfattningar och vetenskapssyn återskapas även för aspekter och egenskaper. (Aspekterna hade dessutom gärna fått sammanställas i en tabell för bättre översiktlighet).

Och även om det uttryckligen framhålls i avhandlingen att modellen används för kvalitativ analys är det svårt att frigöra sig från tanken att den ändå är skapad för kvantitativa jämförelser. Misstanken stärks i det åttonde kapitlet där det i karaktäriseringarna av sakkunnigutlåtandenas innehåll förekommer formuleringar som ”i särskilt hög grad”, ”väldigt vanliga” och ”betydligt mer uppmärksamhet” (284–285 och på flera ställen), vilka alla tyder på att det har bedrivits kvantitativa jämförelser, låt vara av impressionistiskt slag mer än noggranna genomräkningar av olika ord och uttryck. Därmed riskerar materialhanteringen att hamna mittemellan en kvantitativ samhällsvetenskaplig analys där materialet tömms på nerv och spänning samt en tolkande kvalitativ där förståelse söks i den specifika historiska situationen med resultatet att källorna varken blir hackade eller malda.

Till detta kommer att Nilsson visserligen anger att förekomster av markörer för god vetenskap bestäms relativt (45, 139 & 155) de olika ämnena och perioderna som studeras. Här görs dock ingen närmare beskrivning av hur relativiseringen gått till. Exempelvis kunde det vara rimligt att föra resonemang om hur ofta olika individuella sakkunniga bedömt olika individuella sökande eftersom en sakkunnig som bedömer en sökande flera gånger tenderar att luta sig mot tidigare bedömningar med vissa tillägg. (Däremot framgår av en förtjänstfull bilaga hur många sakkunniga det handlar om och hur många sökande det varit i de enskilda ärendena). En genomräkning visar att det är mycket stor skillnad på antalet unika omdömen i statsvetenskapens tidiga period, 25 stycken, jämfört med den senare, 255 stycken. På samma sätt gäller inom litteraturämnet att den tidigare perioden innehåller 88 unika omdömen jämfört med den senares 187. Trots att markörerna för god vetenskap jämförts relativt är det inte möjligt för läsaren att avgöra om en faktor tio faktiskt använts i jämförelserna mellan statsvetenskapens perioder och en faktor två för litteraturämnet. Inte heller diskuteras detta problem mer utförligt.

Modellens osäkerhet till trots måste den samtidigt framhållas som välfunnen eftersom den möjliggör jämförelser mellan markörer för god vetenskap inte bara över tid utan faktiskt också mellan ämnen från så vitt skilda vetenskapsområden som humaniora och naturvetenskap, ett oenkligen knepigt problem. Det innebär att sakkunnigutlåtanden kommer till forskningens gagn på ett nyskapande och originellt sätt. Dessutom undviker Nilsson förtjänstfullt att hemfalla åt konspiratoriska resonemang och se svågerpolitik i varje uttalande, vilket annars är ganska lätt i den här typen av material. Endast i några få citat skymtar vissa sakkunnigutlåtandens mårgfullhet.

Vad som dock förbigås med denna metod och modell är den hårda kamp som faktiskt genomgående förts om vad god vetenskap är. Hade inte bara sakkunnigutlåtanden hamnat under Nilssons lupp, utan även de besvär, överklaganden och skrivpåminnelser som ibland förekommer liksom diskussionsprotokoll i organ som fakultetskollegier, hade även de som hävdade alternativa synsätt kommit till tals. Man måste naturligtvis ha respekt för att Nilsson inte har givit sig i kast med det utan istället satsat på en bredare studie med inte mindre

än 52 sakkunnigutlåtanden. Samtidig hadde det nog varit på sin plats med en kommentar om dette, att de aspekter och egenskaper som studeras i detta sakkunnigmaterial kanskje inte hadde oppvisat samma tydelige tendenser om hon även hadde tagit hänsyn till annat beslutsunderlag. Att det bakom kulisserna faktisk har pågått ett krig om vad som är god vetenskap där till exempel traditionalister kunde stå mot nytänkare. Här anføres visserligen debatten om relationerna mellom litteraturhistoria och litteraturkritik i början av 1960-talet. Däremot nämns inte med ett ord motsvarande dagspressdebatt när det gällde den svenska fysikforskningens inriktning 1990–91.

När det gäller slutsatserna är kopplingarna mellom vetenskapsuppfattningar och utomvetenskapliga villkor och identifiserad vetenskapssyn ibland svaga i och med att de utslutande bygger på observerad samvariasjon. Tolkningarna av vetenskapsuppfattningar i sakkunnigutlåtanden som utslag av utomvetenskapliga villkor, i synnerhet förändringar mellom de två perioderna som undersökts, borde ha omgärdats med fler alternativ. Här saknas, i mitt tycke, en mer prövande inställning.

Nilsson har gjort något nytt och intressant när hon jämför vetenskapsuppfattningar inom olika vetenskapsområden i en och samma studie och med likartad metod. Det är en i högsta grad intressant ansats som också är originell, förmodligen inte bara för att arbetsinsatsen är avskräckande. Det är alltså ett djärvt företag som hon har givit sig in på, något som måste applåderas och oppmuntras. Här har visserligen framförts en del förslag om mer kritiska diskussioner rörande utgångspunkter, materialhantering, begreppsansvändning liksom resultatredovisning. Detta får dock inte stå i vägen för ett positivt slutdomme som inte bara är resultatet av Nilssons noggrannhet och ett väl genomfört empiriskt arbete med ett mycket stort källmaterial. Ännu viktigare är att Nilsson, genom egen metodutveckling faktisk lyckats med något för forskningen mycket värdefullt och i positiv mening egensinnigt, att jämföra vetenskapsuppfattningar mellom ämnen som representerar vitt skilda vetenskapsområden. Till detta kommer att hon även kopplar dessa till en mer allmän vetenskapssyn. Hon har i sin avhandling helt enkelt gått i land med ett ambitiöst och vittomfattande syfte.

Thomas Kaiserfeld

Arbetslösa i rörelse

Ulf Andréasson: *Arbetslösa i rörelse. Organisationssträvanden och politisk kamp inom arbetslöshetsrörelsen i Sverige 1920–34*. Hedemora: Gidlunds, 2008. 288 s. ISBN 978-91-7844-748-0.

Tema for Ulf Andréassons doktoravhandling er organiseringen av arbeidsløse i egne foreninger i mellomkrigstiden i Sverige. Den er først og fremst en organisasjonshistorisk studie. Og fokus er i stor grad rettet mot politiske sider ved de samme foreningene. Det handler mye om hvordan de både forholdt seg til og selv ble berørt av 1920-årenes politiske stridigheter innenfor arbeiderbevegelsen. Samtidig har analysen som mål å forstå organiseringen av de arbeidsløse i en vid sosial og samfunnsmessig kontekst. I forklaringene av hvordan de arbeidsløse handlet som organiserte aktører, legges det vekt på sosiale forhold, og ikke minst sosialpsykologiske virkninger av arbeidsløsheten.

Avhandlingen består av to hoveddeler, etter et innledningskapittel som presenterer temaet,

tidligere forskning, problemstillinger, perspektiv og kildemateriale. Første hoveddel tar for seg rammene for det som skjedde, og de sosiale og økonomiske forutsetningene for framveksten av en "rørelse" av arbeidsløse. Her får leseren god oversikt over både arbeidsløshetens utvikling og arbeiderbevegelsens forhold til arbeidsløsheten, både i Sverige og andre land. Andre hoveddel tar for seg bevegelsens handlinger, strategier, hva den gjorde, hvorfor, og debattene om hva den burde gjøre – og ikke. Mye plass vies her også til hvilken politikk partiene i arbeiderbevegelsen førte overfor de arbeidsløse foreninger. Så sterk vekt legges det på dette at det i tittelen på avhandlingen i stedet for "politisk kamp *inom* arbetslöshetsrörelsen" nesten like gjerne kunne ha stått "kamp *om*".

Slike ord i tittelen på en avhandling kan ofte være verdtt å tenke over litt mer. Fokuset er ikke bare rettet mot "strävande" med organisering, men også mot "kamp". Når undersøkelsens avgrensning i tid settes til 1934, begrun-

nes det med at de arbeidsløse foreninger etter da ble borte som *aktive* foreninger. De eksisterte også etter dette som foreninger, men ble da passive, og mindre interessante som objekter for politisk maktkamp mellom ulike retninger på venstresiden. Kanskje har fokuset på ”kamp” her vært med på å lukke undersøkelsen litt for tidlig i tid. For hvis foreningene fortsatt eksisterte etter 1934, kunne det vært interessant å få vite litt mer også om hva de da fremdeles kan ha betydd både for de arbeidsløse og for myndighetene og partiene – selv om de ikke lenger var tema for politisk kamp (de fleste foreninger vi i dag er med i, er vi også passive medlemmer i, uten at det nødvendigvis gjør dem ubetydelige).

Andréasson har i sitt prosjekt gjort et viktig pionerarbeid med å klarlegge og systematisere bildet av de arbeidsløses foreninger i Sverige i perioden. Han gir en grundig og godt strukturert presentasjon av bevegelsen, basert på et omfattende og sammensatt kildemateriale fra hele landet. Her bare noen små smakebiter på hva leseren får vite: Foreninger av arbeidsløse lot seg spore opp på over 200 steder i Sverige i perioden. Ikke alle disse var aktive hele tiden, og noen var typiske lokale ad hoc-tiltak. Dette gjør også kartleggingen noe usikker. I tillegg til foreninger av arbeidsløse fantes noen ”nødhjelpsarbeiderforeninger” (arbeidere ansatt i offentlige prosjekter som ble satt i gang for å øke sysselsettingen). Disse er her holdt utenfor undersøkelsen, blant annet fordi de lignet mer på vanlige fagforeninger.

Medlemstallene i foreningene varierte, folk kom og gikk, fordi det å være uten arbeid for de fleste ikke bare var midlertidig, men noe de ønsket seg ut av fortest mulig (og hvem vil formalisere sitt medlemskap i en gruppe en helst ikke vil være med i?). Dette var trolig også med på å svekke bevegelsen som kollektiv, i alle fall som fellesskap basert på langsiktig tilhørighet. Til tross for dette ble arbeidsløshetsbevegelsen omfattende: En arbeidsløshetskonferanse i 1933 samlet delegater for 43 000 arbeidsløse i hele Sverige, og forfatteren anslår at over 100 000 mennesker en eller annen gang i perioden var med i en arbeidsløses forening. Når en vurderer slike tall, må en huske at dette var en periode med en gigantisk arbeidsløshet, og at majoriteten av de som var uten arbeid aldri var medlem av noen forening for arbeidsløse.

Hvordan lar avhandlingen seg plassere forskningshistorisk? Selv om forfatteren i løpet av

sin prosjektid har vært knyttet både til Chalmers i Göteborg og Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm, og er utdannet ingeniør, er avhandlingen verken teknologihistorisk eller preget av noe sterkt fokus på teknologiens betydning for de arbeidsløse. Skal avhandlingen plasseres innen en bestemt forskningstradisjon, må det være arbeiderbevegelsens historie. Og som sådan må den kunne sees som et sent men velkomment tilskudd til en forskning som hadde sin storhetstid på 1970-talet, og som i mange år nå har vært mindre aktiv. Som bidrag til arbeiderbevegelsens historie må avhandlingen likevel også kunne sies i større grad å bekrefte en tradisjon, enn å fornye den (fornysen ligger mer på valg av tema). Her er analysen rettet inn mot organisering og politikk, med sterkt fokus på politisk kamp, hvor forklaringene søkes i sosiale forhold. Også på en annen måte kan avhandlingen leses som barn av 1970-tallets ”historie nedenfra”, for framstillingen er tydelig preget av sympati og solidarisering med de som ble rammet av krise.

Dette kan sees som ledd i Andréassons erklærte program om å ville skrive historie på en måte som tar fortidsmenneskenes måter å se verden på, på alvor. Han vil ikke presse vår tids begreper ”på fortida”, men heller skrive ”historien framlengs”. I dag er det lett å problematisere dette ut fra det prinsipielle synet at alle historikere beskriver fortida sett fra sin egen tid, altså i et ”baklengs”-perspektiv. Dette trenger ikke å stå i motsetning til det å vise respekt for fortidens mennesker og meninger (å respektere andres tenkemåter er ikke det samme som å gjøre dem til sine egne). Og som denne avhandlingen viser, var heller ikke de arbeidsløse en homogen gruppe, verken sosialt eller i måter å tenke på om seg selv og sine interesse. Og hvordan skrive historien på deres premisser, når premissene varierte også i datiden? Dessuten er vel de grundigst presenterte aktørene i denne avhandlingen egentlig mer de aktive i LO enn de ”vanlige” arbeidsløse. Skulle livet og erfaringene til de arbeidsløse selv, som individer og gruppe(r), ha kommet tydeligere fram, burde det også i større grad vært brukt kilder som kunne vist bedre hvordan de selv opplevde å være uten arbeid (for eksempel er det grunn til å tro at det var tema i mange av de arbeiderminnene som ble samlet inn i 1950-årene).

Når vi først er inne på hvilke ”premisser” vi som historikere bygger våre analyser på, er

det i en studie innenfor arbeiderbevegelsens historie nærliggende å spørre hva bevegelsens egne begreper har betydd for det bildet som gis. I innledningen (28) reflekterer forfatteren over begrepet "arbeidsløs". I mellomkrigstiden ble arbeidsløsheten for mange såpass permanent og langvarig at det i mindre grad enn ellers ble opplevd som tilfeldige avbrudd i en normaltivværelse som arbeider. Det gjorde trolig også at begrepet "arbeidsløs" ble mindre selvsagt ensbetydende med å være uten lønnsarbeid. En stor del av arbeidsløsheten var på denne tiden demografisk betinget, av store barnekull fra årene før første verdenskrig som nå meldte seg til arbeid, og i mange tilfeller ble gående i flere år etter at de ble voksne, uten å få erfaring seg selv som lønnsarbeidere. Det kan ha gjort det mindre selvsagt for en del av dem også at det var lønnsarbeidere de skulle og ville bli (mange arbeidsløse drømte heller om å starte for seg selv, for eksempel med egen jord). Forfatteren er selv inne på at dette for mange arbeidsløse kan ha gjort arbeidernes organisasjoner mindre selvsagte å føle tilhørighet til. Likevel får vi ikke noe grundig forsøk på å historisere begrepet "arbeidsløs". I praksis omtales de arbeidsløses interesser her, som i mye annen historieskriving, som om det var arbeiderbevegelsen de *naturlig* hørte hjemme i (39). Da blir begrepet "arbeidsløs" = uten lønnsarbeid lett like ahistorisk som det begrepet "arbeidsløs" = fattig som forfatteren kritiserer.

Siden den politiske kampen om de arbeidsløse her er et hovedtema, og vi befinner oss i 1920-årene, blir spørsmålet om revolusjon viktig. På ett vis avslører økonomiske kriser mer åpenlyst enn ellers hvordan kapitalismen fungerer dårlig. Samtidig svekker kriser og arbeidsløshet ofte nettopp de samfunnsgruppene som kunne vært motivert for å delta i en samfunnsomveltning. Her blir de sosialpsykologiske teoriene om hvordan arbeidsløshet avlet defaultisme og handlingslamming, trekt inn som viktige forklaringer. Disse resonnementene får her i stor grad hvile på gamle og kjente undersøkelser fra andre land av hvordan arbeidsløshet virket inn på de arbeidsløses forhold til politisk aktivitet og organisering (blandt annet Marienthal-studien fra Østerrike, og studier fra Greenwich i England og New Haven i USA). Et kildegrunnlag for å kunne gjøre noen systematisk sammenligning av disse studiene med svenske forhold, er her ikke opparbeidet. Slutningene blir derfor i stor

grad basert på en logikk som sier at de arbeidsløse i Sverige heller ikke gjorde opprør eller revolusjon, og (dermed?) på grunn av de samme sosialpsykologiske årsakene.

Andre steder i avhandlingen trekkes den reformistiske politikken inn som forklaring, ved at den virket effektivt til å dempe sosial uro og opprør. Her blir bildet noe forvirrende: var det slik at de arbeidsløse likevel sto for en motstandsvilje – som det måtte en effektiv sosialdemokratisk reformpolitikk til for å dempe? Eller var de arbeidsløse av sosialpsykologiske grunner såpass motstandshemmet i utgangspunktet, at ingen revolusjonære agitatorer kunne klart å mobilisere dem? Ja takk, begge deler, er trolig her en kortversjon av det svaret som kan leses ut av avhandlingen. Selvsagt er det lov å operere med flere årsaker til at noe skjedde. Men en noe mer systematisk refleksjon omkring egne forklaringer, og hvordan ulike teorier lar seg kombinere, kunne her bidratt til å kaste nytt lys ikke bare over de arbeidsløses historie, men over grunnleggende spørsmål i arbeiderbevegelsens historiografi.

Ikke bare var de arbeidsløses forhold til politikk og samfunn preget av paradokser og dilemmaer. Også for arbeiderbevegelsen og særlig LO var det vanskelig å vite hvordan de skulle forholde seg til massene av arbeidsløse. På ett vis var det et problem at de arbeidsløse dannet egne organisasjoner uavhengig av fagforeningene. De burde gjøre det innenfor fagbevegelsen. Samtidig var fagbevegelsen en organisasjon for folk med arbeid. Og særlig for de mange som nå gikk arbeidsløse i årevis uten noen gang å ha vært verken i lønnet arbeid, eller medlem i en fagforening, kunne det være vanskelig å finne en plass i den bevegelsen. LO prøvde her flere løsninger. En var å anerkjenne arbeidsløses foreninger som bare tillot LO-medlemmer å være med. En annen var å nyrekruttere arbeidsløse til LO via nettopp arbeidsløses foreninger. LO's forhold til de arbeidsløse var altså utpreget ambivalent: de arbeidsløse hadde LO's støtte – i alle fall sympati, men bare når det de gjorde, ikke var i strid med interessene til de som allerede hadde arbeid. LO ville hindre arbeidsløse i å fungere som lønntrykkere ved å ta arbeid for lønn under tariff. Samtidig vegret LO seg mot å støtte arbeidsløse som ville blokkere nødhjelpsarbeid som nettopp var betalt under vanlige avtaler. I alle fall vegret LO seg mot å betale streikestøtte til arbeidsløse som ville gjennomføre slik blokade.

LO ville altså gjerne ha de arbeidsløse med seg, men helst uten å støtte dem fullt ut i deres egen sak. Spillet omkring slike problemer og dilemmaer får Andréasson godt fram i sin avhandling. Han får også godt fram hvordan det utover 1920-årene skjedde endringer i LO's strategier. Et vendepunkt var her konflikten ved Ulricehamnsbanen i 1928, hvor den statlige Arbeidsløshetskommisjonen hadde kommandert ut arbeidsløse til å utføre arbeid for et privat selskap, til lønn under avtale. Det kunne ikke LO godta. Et annet forhold som fra slutten av 1920-årene medvirket til at LO innså mer enn før at de "mätte" gjøre noe aktivt for de arbeidsløse, var faren for at fascistiske bevegelser her som i andre land kunne appellere til de arbeidsløse. I samme fase viste også kommunistene sterkere vilje til å mobilisere de arbeidsløse for sin politikk. For sosialdemokratene var det mye som nå talte for at de burde inkludere de arbeidsløse mer aktivt både i sin politikk og sine organisasjoner. Og det skjedde i årene etter 1930.

Etter et par tiår med lite aktiv historisk forskning om både arbeidsliv og arbeiderbevegelse er det godt å få en slik avhandling. Ikke bare bidrar den til å løfte fram et tema som etter 1970-årenes arbeiderhistoriebølge ble liggende påfallende utforsket. Den får også fram hvordan viktige spørsmål i feltet kaller på videre forskning. Fordi dette er en avhandling som beveger seg innenfor et stort og komplekst problemfelt, og prøver å ta mange sider ved de arbeidsløses organisering med i sitt bilde, må den etterlate seg flere spørsmål ubesvart. Her ligger mye som det kan være både historisk interessant og høyst relevant for vår egen tid å lage nye prosjekter om. Når avhandlingen handler om krise og arbeidsløshet, dreier det seg om samfunnsproblemer og livserfaringer som i vår nye konjunktursituasjon fra 2008 kan komme til å bli aktuelle å lære noe av for flere enn vi helst vil tro. Andréassons tema er mer aktuelt enn det har vært noen gang siden den perioden Andréasson skriver om.

Ingar Kaldal

Myt och manipulation

Anna Ohlsson: *Myt och manipulation. Radikal psykiatrikritik i svensk offentlig idédebatt 1968–1973*. Stockholm studies in history of ideas no. 7. Stockholm: Stockholms universitet, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, 2008. 309 s. ISBN 978-91-85445-94-3.

Myt om manipulation är en avhandling om några omvälvande år runt 1970, en tid när psykiatrin ifrågasattes och kritiserades såväl inifrån, av psykiatrer själva och av patienter, och utifrån, av representanter för andra discipliner, av politiskt engagerade debattörer, av filmare, författare med flera. Samhället kunde utmålans som "sjukt" och psykiatrin som ett medel att oskadliggöra och anpassa obekväma människor. Avhandlingen belyser en dramatisk tid i psykiatrins historia och utgör samtidigt en breddning av forskningen om det radikala 1968 och åren närmast efter. "1968" var studentrevolt, solidaritet med befrielseströrelser, ett socialistiskt och ett begynnande feministiskt engagemang, men rymde även en skarp vårdkritik – av kriminalvård, narkomanvård och, vilket står i fokus här, mentalvården.

Avhandlingens syfte är att för det första analysera så kallad radikal psykiatrikritik i svensk offentlig idédebatt mellan 1968 och 1973. Frågor Ohlsson ställer är: Vilka var den radikala kritikens sammanhang, aktörer och argument? Hur kopplades psykiatridiskussionen till andra samhällsdiskussioner? Vad ansågs vara de största problemen med psykiatrin, och vilka var lösningarna? Handlade debatten om psykiatrin eller egentligen om något annat och i så fall vad? För det andra finns här ett analytiskt syfte: att klassificera och karakterisera psykiatrikritiken, den kritik som ofta fått gå under namnet antipsykiatri. Ohlsson problematiserar redan i inledningen termen antipsykiatri, och inför istället termerna radikal respektive reformistisk psykiatrikritik.

Ett område Ohlsson inte undersöker men som hon lyfter fram och visar på behovet av att studera närmare är om och i så fall hur 1960- och 70-talets psykiatrikritik banade väg för vårdens organisatoriska utveckling; nedläggningen av de stora mentalsjukhusen, satsningen på sektorisering och öppenvård. Avhandlingen rör alltså inte psykiatrins praktik utan den idédebatt som föregick omorganiseringen.

Ohlsson placerar sin avhandling i gränslandet mellan psykiatri- och medicinshistoria och en mer allmän idéhistoria. Hon beskriver sitt arbete som en vandring mellan text och kontext. Texter analyseras utifrån manifest såväl som latent innehåll. De valda kontexterna är två: dels 1960-talets ideologiska och politiska radikaliserings, och dels psykiatriens historia i Sverige. Ohlsson resonerar även kring hur en offentlig debatt definieras och menar att hennes studie, till skillnad från longitudinella och kvantitativa, är kvalitativ, idé- och argumentationsanalytisk och rör en i tid avgränsad debatt.

Analysen av debatten avgränsas till åren 1968–1973 och i en tidslinje visas på händelser, företeelser, utredningar och publiceringen av för avhandlingen centrala texter. Några av dessa namn och skeenden diskuterades ofta i tiden och fokuseras därför särskilt i avhandlingen: den svenska receptionen av den skotske psykiatern Ronald David Laings idéer, sociologen Kaj Håkansons avhandling *Psykisk sjukdom*, den så kallade sociopatutredningen och Mentalhälsokampanjen.

Källmaterialet utgörs av offentligt material såsom debattböcker, tidnings- och tidskriftsartiklar, utredningar, film, skönlitteratur med mera, och av arkivmaterial rörande sociopatutredningen. Ohlsson har även gjort några intervjuer liksom tagit del av R. D. Laings arkiv på universitetsbiblioteket i Glasgow.

Efter en diskussion om den mångtydiga termen antipsykiatri väljer Ohlsson istället att utgå från sociologen Tommy Svenssons distinktioner ”revolutionär eller radikal” respektive ”reformistisk” psykiatrikritik och utvecklar dem vidare. Ohlssons fokus är den radikala psykiatrikritiken vilken definieras som:

Kritisk till mentalsjukhus och till vad som uppfattas som traditionell psykiatri

Skepsis mot psykodynamiska perspektiv, socialpsykiatri, mentalhygien, samhällspsykiatri, sektorisering

Kritisk mot att alltfler beteenden dras in i en psykiatrisk referensram

Begreppet psykisk sjukdom är problematiskt på olika sätt (en etikett, en myt, teoretiskt illa konstruerat)

Psykiatri kan lätt fungera som ett instrument för social kontroll

Kritisk till att vad som uppfattas som samhälleliga problem genom insatser från psy-

kiatri och psykoterapi görs till individuella problem

Ifrågasätter psykiatriens framsteg och successiva humanisering

Fokuserar psykiatriens problem (47)

Den reformistiska psykiatrikritiken som alltså inte står i fokus men som i sammanhanget behöver definieras sägs förhålla sig relativt oproblematiskt till begreppet psykisk sjukdom, vara kritisk till mentalsjukhus och traditionell psykiatri, positiv till psykodynamiska perspektiv, socialpsykiatri, och framhålla psykiatriens möjligheter.

I bakgrundskapitlet ”Psykiatri i förändring” tas avstamp i mentalsjukvårdsdelegationen som tillsattes 1955 och vars slutbetänkande *Mentalsjukvården: Planering och organisation* (SOU 1958:38) publicerades 1958. Till skillnad från flera andra och tidigare framställningar om den svenska psykiatri som modern och relativt upplyst så var mentalsjukvårdsdelegationen kritisk. Den föreslog bland annat en utbyggnad av öppenvården, satsning på förebyggande åtgärder, en organisatorisk samordning mellan mentalsjukvård och kroppssjukvård, en ökad användning av psykoterapi, och överhuvudtaget en ökad satsning på ett enligt delegationen eftersatt område.

1967 övertog landstingen huvudmannskapet för psykiatri från staten. Året efter, 1968, utkom antologin *Modern svensk psykiatri*. Boken är intressant då den enligt Ohlsson följde i spåren från tidigare framställningar om psykiatri i vilka framsteg och modernitet betonades. Även i denna bok betonades behovet av mer öppenvård och en integrering med övrig vård. Det var psykiatriens praktik och organisation som primärt behandlades, inte frågor om vad som utgör psykisk sjukdom. När frågan tangerades framkom att man utgick från psykisk sjukdom som biologiskt orsakad, eller ”psykobiologisk”. Antologin *Modern svensk psykiatri* blev snabbt föråldrad och återopades sällan under 1970-talet då tongångarna i debatten blev helt andra. Den psykiatrikritik som framförts sedan tidigt 1960-tal av bland andra Laing och Szasz noterades aldrig i antologin. Slutsatsen om Mentalsjukvårdsdelegationens slutbetänkande 1958 och boken *Modern svensk psykiatri* 1968 är att de kan räknas till den reformistiska kritiken av psykiatri.

Här redogörs kort även för några aspekter

av organiseringen av den psykiatriska vården. Förslag lades fram om sektorisering av psykiatri vilket resulterade i det så kallade Nacka-projektet 1974–80. Nytt var bildandet av patient- eller brukarorganisationer. RMH, Riksorganisationen för mental hälsa, bildades 1967 med läkaren och psykiatern Curt Åmark som första ordförande. Organisationen bytte 1972 namn till Riksförbundet för social och mental hälsa, RSMH, och stod tillsammans med andra så kallade R-förbund bakom utgivningen av *Pockettidningen R*.

I kapitlet "Psykiatri utmanas" behandlas 68-radikaliseringen i stort liksom politiseringen av psykiatridebatten. "Riv den svenska psykiatri – klassamhällets stöttepelare" stod att läsa på en demonstrants plakat, kanske tillspetsat men ändå tidstypiskt. Det var vid denna tid som den radikala psykiatrikritiken på allvar börjar höras i Sverige, och med den fick debatten ett annat fokus. Om kritiker tidigare främst påtalat brister i vård och organisation så hävdades nu att psykiatri i sig är problematisk och potentiellt repressiv. Stor debatt och kritik och även en del missförstånd väckte psykiatern Gösta Hardings ord om vietnamdemonstranternas trassliga barndom. Läkaren/psykiatern som auktoritet utmanades. Fora för den nya kritiken var pocketböcker, kulturtidskrifter, kultursidor, facktidsskrifter, *Medicinska föreningens tidskrift*, men psykiatri diskuterades även i film, teater, litteratur och konst.

Utifrån ett miljöterapeutiskt perspektiv fick idén om terapeutiska samhällen större uppmärksamhet i Sverige. Ohlsson tar även upp Laing med fleras Kingsley Hall i London – ibland kallad anti-institution – där man sökte upplösa gränserna mellan patienter och terapeuter. Men även terapeutiska samhällen kunde kritiseras som endast en mjukare form av maktutövning. Begreppet diagnostisk kultur användes i debatten för att visa på hur allt en patient sa eller gjorde tolkades som sjukdomsuttryck, att man på detta sätt frångöt patienten möjlighet till kritik och ifrågasättanden och att detta skulle ses som en form av social kontroll.

"I'm mad about R. D. Laing" – så kunde det stå på bildekaler i Storbritannien på 70-talet. Kapitel tre ägnas den i tiden centrala skotske psykiatern R. D. Laing (1927–1989). Ohlsson summerar Laings idéer men fokuserar främst på receptionen i Sverige av böckerna *The Divided Self* (1960) vilken utkom på

svenska 1968 som *Det kluvna jaget*, och *The Politics of Experience* (1967), *Upplevelse – Beteende* (1969). Laing översattes till svenska tidigare än andra internationella och kritiska storheter, och genomslaget för Laing måste i Sverige betecknas som stort i kultur- och samhällsdebatt under perioden 1968–1973. Därefter dalade intresset tämligen snabbt.

Schizofreni var ett huvudsakligt intresseområde för Laing, men som Ohlsson visar gav han under sin levnad något skiftande svar på frågan om vad schizofreni är. Till Laings idéer hör psykosen som lidande men också en möjlig väg till pånyttfödelse och ett autentiskt liv – ett så kallat existentiellt genombrott. Att möta patienten som en person, som ett subjekt, var centralt, liksom att se henne som relationell och i ett socialt sammanhang. Den amerikanske antropologen Gregory Batesons begrepp double-bind, dubbelbindning, blev något av ett nyckelbegrepp.

I Sverige introducerades och intervjuades Laing 1968 i *BLM, Bonniers Litterära Magasin*, en artikel som sedan kom att uppmärksammas på andra håll. En som skrev om Laing, intresserat men också kritiskt, var psykiatern Clarence Blomqvist. Denne hävdade att det laingska budskapet inte var alldeles nytt utan kunde påträffas hos psykiatern Torsten Herner liksom neofreudianer som Frieda Fromm-Reichmann, liksom att delar av det var bisarrt och inte kunde tas på allvar.

Politiskt tolkades Laing på olika sätt: som begränsad i avsaknad av klassanalys, eller som typisk nyvänster. Ohlsson tar upp två teman i den svenska laingreceptionen: det sjuka samhället respektive den sjuka familjen. "Det sjuka samhället" var mer en uttolkning av Laing än något han själv uppehöll sig vid. "Den sjuka familjen" förekom regelbundet i debatten och med referenser till Laing, och ofta med en mörk bild av modern. Exempel Ohlsson tar upp är bland andra regissören Alf Sjöberg som inspirerats av Laing vid uppsättningen av Strindbergs *Fadren* på Dramaten 1968, och författaren Maria Gripe.

Ohlsson redogör även för Laings medarbetare David Coopers besök i Sverige. Cooper var författare till boken *Psykiatri och anti-psykiatri* som utkom på svenska 1970 och skulle året efter ge ut *Död åt familjen*. Cooper var inbjuden att tala på Socialhögskolans 50-årsjubileum 1971 men ansåg att föreläsningformen var en våldsakt och levererade istället en "anti-föreläsning" om kollektivboende och

behovet av en revolution. Coopers framträdande väckte indignerad kritik.

Det fjärde kapitlet behandlar den svenske sociologen Kaj Håkanson och hans licentiatavhandling *Psykisk sjukdom. Illusioner och realiteter. En teoretisk studie* vilken utkom 1968 och i omarbetad form 1973. Håkansons avhandling väckte stor uppmärksamhet och blev en viktig referenspunkt i den svenska radikala psykiatrikritiken. Centralt finner Ohlsson vara att Håkanson anlade ett sociologiskt perspektiv på sjukdom (i synnerhet psykisk sjukdom), att han fann begrepp som abnormitet och sjukdom icke varande objektiva eller värdeneutrala, att psykiatrin har en tendens att se konforma beteenden som normala beteenden och därmed kan vara systembevarande liksom brukas som medel för social kontroll, att psykiatrin kan kopplas till en diagnostisk kultur (det vill säga att psykiatrin-psykologins människosyn läser fast det sjuka vid jag och personlighet istället för att se jaget som kontinuerligt skapat, i samspel med omgivning och i interaktion med andra människor), att psykiatrin försummar sociala konflikters betydelse, att psykiatrin kommer att expandera och inkludera fler aspekter av livet och att alltför beteenden utvecklingen kommer att klassificeras som sjukdomar.

Ohlsson beskriver Håkansons studie som nyanserad, djuplodande och teoretisk, som begreppsanalytisk och kunskaps-teoretisk, och menar att mycket av budskapet reducerades och förenklades i debatten. Till exempel tolkades Håkansons idéer som att psykiatrin är ett medel för social kontroll (inte kan vara, eller kan rymma element av). Ohlsson menar vidare att Håkanson var marxistiskt intresserad men att marxistiska inslag knappast kan sägas förekomma i hans bok.

”Sociopater, finns de?” heter det femte kapitlet. En arbetsgrupp knuten till Landstingsförbundet och Regionvårdskommittén presenterade 1968 sitt ”Förslag angående vårdorganisation för sociopater”. I debatten, liksom i Ohlssons avhandling, kallades den sociopatutredningen. I denna lanserades begreppet sociopat vilket definierades som personer med sociala anpassningssvårigheter, personlighetsavvikelse, latent eller manifest samhällsfarliga och hade tendens till alkoholism, ”toxicomani” och ”eufomani”. Erfarenheten var att psykiatriska kliniker inte var lämpade för sociopaterna och därför föreslogs att specialsjukhus skulle skapas för dessa, med ”elementär

social skolning”, psykoterapi och delvis psyko-farmaka.

Reaktionerna på sociopatutredningen blev skarpa. Socialstyrelsen var till exempel starkt kritiskt till sociopatibegreppet som man ansåg vara alltför vitt – det skulle göra 5–10 % av Sveriges befolkning till sociopater. Istället skulle dessa personer betecknas som ”särskilt vårdkrävande” och de skulle skiljas från andra grupper inom psykiatrin.

Även andra var kritiska. R-förbunden såg en fara för rättssäkerheten. Många inlägg i den efterföljande debatten kritiserade just det som Håkanson fört fram, det vill säga att psykiatrin genom sociopatibegreppet vidgade sitt verksamhetsområde och att en tämligen stor del av befolkningen kunde räknas dit. För en del framstod sociopatutredningen som klart riktad mot demonstranter, arbetare och andra som protesterade mot orättvisor i samhället. Ohlsson visar även hur diskussionen fördes via och i samband med Lars Lennart Forsbergs film *Misshandlingen* från 1969 vilken året därpå tilldelades en Guldbagge för bästa film. Filmens Knut är en revoltör som i filmens slut omhändertagits, dömts till sluten psykiatrisk vård, medicinerats och lagts i spännbälte. I diskussionen om filmen hänvisades till sociopatutredningen. Ett resultat av debatten blev att sociopatibegreppet slopades och att frågan om vård för ”särskilt vårdkrävande” kom att fortsätta att utredas under 1970-talet. I kapitlet tar Ohlsson även upp de lundaanarkister som bekämpade den ”politiska psykiatrin”. 1969 bröt man sig in på den nya Rättsspsykiatriska kliniken i Lund och målade slagord som ”Statens hjärntvättsanstalt” och ”Koncentrationsläger för samhällsobekväma”. Året efter tände man eld på kliniken. Gruppen dömdes till fängelse för sabotage och mordbrand.

Kapitel sex, ”Om konsten att dressera människor”, behandlar kritiken av den så kallade Mentalhälsokampanjen. *Konsten att dressera människor* (1969) var titeln på en uppmärksam och spridd debatt- och motbok mot kampanjen. Mentalhälsokampanjen, eller ”Mentalhälsa – en aktion för ökad förståelse och samhörighet i arbetslivet” som den hette, initierades av försäkringsbolaget Folksam, och stöddes av cirka 40 institutioner och organisationer däribland LO, SAF, ABF och Svenska psykiatriska föreningen. Syftet var att genom upplysnings- och studiecirkelverksamhet och debatter motverka vantrivsel, stress och mental ohälsa på arbetsplatsen. Två böcker ut-

gjorde underlag till kampanjen: psykiatern Curt Åmarks *Individ, personlighet och medmänsklig miljö* och psykiatern och företagsläkaren Erland Mindus *Arbete och mental hälsa*, båda utgivna 1968. Ohlsson redogör för innehållet i dessa böcker och finner budskap om ”anpassning” vara centralt, anpassning till rådande arbetsvillkor.

Studiecirkelmaterialet *Mentalhälsa i arbetslivet* planerades gå ut till hundratusentals arbetare och tjänstemän, men endast mellan 10 000 och 20 000 exemplar distribuerades. Motboken *Konsten att dressera människor* trycktes i flera upplagor och översattes till danska – ett förhållande som illustrerar att psykiatrin befann sig i en brytningstid. *Konsten att dressera människor* skrevs av ”en grupp socialister med anknytning till psykologi, psykiatri och samhällsvetenskap”, däribland Gunnar Ågren. Kritiken mot Mentalhälsokampanjen var enligt Ohlsson att den framställde politiska problem som personliga och individuella, byggde på en myt om intressegemenskap mellan arbetsgivare och löntagare, representerade en subtil maktutövning (den ”mjuka handen” istället för explicit repression), gick kapitalets ärenden, och att arbetspsykologer verkade för anpassning och att skapa lydiga och passiva arbetare. Begreppet mental hälsa sågs som uttryck för en psykologisering av företeelser i liv och samhälle och kampanjen som ett utslag av en diagnostisk kultur. Ohlsson har vid jämförelse av första och andra utgåvan funnit att en passage om psykiatri och mentalvård som indoktrineringsmetoder strukits i den andra.

I ett sista sammanfattande kapitel lyfter Ohlsson fram vad hon finner vara avhandlingens främsta resultat: att den radikala psykiatrikritiken ledde till en politisering av psykiatrin i debatten, att psykiatrins brister kopplades till större omgivande sammanhang som familj och samhälle, att kritiska debattörer ofta hade bakgrund inom samhällsvetenskaper som sociologi, att psykiatrikritiker som Laing, Szasz och Cooper uppmärksammades i Sverige men att deras idéer inte var avgörande för den debatt som uppkom i Sverige, att förekomsten av psykisk sjukdom i sig utmanades (illusion, myt), att den radikala psykiatrikritikens centrala punkt var psykiatrins repressiva funktion (att den var en form av social kontroll), att influenser från tidens vänsterpolitiska engagemang var tydliga men att explicita referenser till marxistiska begrepp och

teoribildning var förvånande få, att begreppet anti-psykiatri blir alltför reduktionistiskt för att vara fruktbart, och att psykiatridebatten och den radikala kritiken klingade av åren runt 1980.

Ohlssons avhandling präglas av stor noggrannhet och respekt för ämnet. Den är välskriven och välstrukturerad. På den formella sidan finns ytterst lite att anmärka på. Avhandlingen är också tydligt och bra avgränsad i tid, till åren mellan 1968 och 1973, vilket gör att undersökningen kan gå på djupet. Dock saknar jag en utförligare diskussion om varför debatten om psykiatrin startade liksom varför den klingade av. Valet att endast sätta den radikala psykiatrikritiken i fokus är förstäeligt då källmaterial och frågeställningar mer än väl räcker till. Samtidigt kunde en studie av även den reformistiska psykiatrikritiken breddat och fördjupat avhandlingen. Att skilja den radikala och den reformistiska kritiken åt är, som Ohlsson också skriver, inte alltid enkelt då de ofta går in i och är avhängiga av varandra.

Kapitlet om Kaj Håkansons idéer och den roll Håkanson fick i debatten tillhör avhandlingens starkare. Varsamt och nyanserat frilägs Håkansons tankar och Ohlsson visar även hur dessa ofta förenklades och reducerades i debatten. Håkanson blev något av en fixstjärna för tidens radikala kritiker. Hans studie var teoretiskt avancerad och gav viktiga insikter för andra att bygga vidare på. Håkanson blev paradoxalt nog en auktoritet i en auktoritetskritisk tid, en författare som fick ge tyngd och legitimitet åt vissa radikala idéer. I Ohlssons analys är Håkansons text en text som påverkar, som sätter ett stort avtryck i debatten. Av intresse är också att gå bakåt och dra fram de idéhistoriska trådarna och här menar jag att Ohlsson kunde vara utförligare. Enligt Håkanson var begrepp som sjukdom, abnormitet liksom även normalitet relativa begrepp. Han avvisade alltså inte förekomsten av psykiska sjukdomar men relativiserade dessa. Håkanson tog i sin avhandling upp exemplet homosexualitet och hur idéer om normalt och abnormt växlar i kulturer, och hänvisade bland annat till Henning Pallesen *De avvikande* och Lars Ullerstams *De erotiska minoriteterna*, båda böckerna från 1964. Både Pallesen och Ullerstam hade framfört skarp kritik mot psykiatrin. De betecknade psykiatrin som ett maktmedel, kopplade patologiseringen av homosexuella till majoritetens makt

över minoriteten och fann psykiatrins syn på homosexualitet ovetenskaplig. Håkanson förde mer utvecklade resonemang om normalitetsbegreppet än Ullerstam och Pallesen, men här fanns alltså en koppling till en främst liberal psykiatrikritik i Sverige från 1964 som kunde ha belysts. Dessutom fanns under det tidiga 1960-talet också en uttalad värdkritik genom bland annat Lars Furhoffs bok *Maske- rat dårbus* från 1965. Kan den liberala kritiken av mentalvården under tidigt 1960-tal eventuellt ha banat väg för den radikala psykiatrikritiken längre fram? Vilka var likheterna och skillnaderna?

En möjlig förklaring till det stora genomslag Håkanson fick i debatten är att han närmade sig psykiatrin utifrån filosofin och sociologin, och därmed hade andra grundläggande perspektiv än psykiatrer med eventuella reformambitioner. Håkanson var sociolog, och hans avhandling lades fram vid sociologiska institutionen vid Uppsala universitet. Ohlsson berör det sociologiska perspektivet. Min mening är att avhandlingen tjänat på en utförligare utredning om den sociologiska traditionen – till exempel genom att ha valt denna som en tredje kontext – och att Ohlsson även kunnat se närmare på den intellektuella miljö som uppsalasociologin utgjorde. Joachim Israels betydelse för Håkanson och för psykiatridebatten utgör ett exempel. Israel var en tid verksam vid samma institution som Håkanson, skrev 1964 uppsatsen ”Sociologiska synpunkter på mental sjukdom” (vilken återopades av Håkanson) och redigerade samma år boken *Sociala avvikelser och social kontroll* i vilken han medverkade med uppsatserna ”Sociologiska synpunkter på mentala sjukdomar” (om mentala sjukdomar som normavvikelser) och ”Mentala sjukdomar”.

Ett annat exempel är Sten Johansson som hade visst samarbete med Israel och som 1967 disputerade på licentiatavhandlingen *Mental-sjukhuset som organisation*, en avhandling som inte kan räknas till den radikala kritiken men som kan ha banat väg för den. Johansson pekade bland annat på mentalvårdens auktoritära struktur. Med hjälp av begreppet kusto- dialism skrev Johansson fram en bild av en ideologi för mentalvården där systemets mål var att hålla kvar de inlagda. ”Kustodiellt” orienterad personal såg enligt Johansson patienter som radikalt annorlunda än andra människor, mental sjukdom som ärftlig och organisk och att meningsfulla relationer och sam-

tal med patienter är omöjliga. Israels och Johanssons texter visar på en sociologisk miljö med ett maktperspektiv på psykiatrin och där relativisering av psykiatrisk sjukdom förekom.

Ett av avhandlingens resultat är influen- serna från tidens vänster var tydliga men att explicita referenser till marxistisk teori var få. Begrepp som reifikation och alienation användes någon gång, men som Ohlsson visar utvecklades resonemangen sällan. Intressant är att Håkanson utmålades som vänsterideolog fast en närmare läsning av hans texter knappast ger stöd åt den beskrivningen. Ohlsson finner hos Håkanson ett visst intresse för marxism, men menar att han knappast kan betecknas som marxist. Det är en rimlig tolkning. Håkansons avhandling rymmer inte marxistisk teori. Därför blir man som läsare frågande då det i hans litteraturförteckning radas upp titlar som Mao Tse Tungs *Militär- politiska skrifter*, Gramsci *En kollektiv intel- lektuell*, Arnold Ljungdal *Marxismens världs- bild*. Skillnaden är stor mellan Håkansons avhandling och boken *Konsten att dressera människor* som utkom ett år senare och som hade en uttalad socialistisk utgångspunkt (om än inte teoretisk) vilket kunde ha lyfts fram på ett tydligare sätt av Ohlsson.

Sammanfattningsvis anser jag att avhand- lingen *Myt och manipulation* är intressant och väl genomarbetad. Den präglas av stor noggrannhet och varsamhet. Till förtjänsterna vill jag särskilt lyfta fram utredningen av Laingre- ception i Sverige och analysen av Kaj Håkan- sons avhandling. Ohlsson ställer vidare intres- santa frågor om vad som kännetecknar en debatt och visar intressant på den diskrepans som kunde föreligga mellan originaltexter och uttolkningar. Positivt är också att debattens avtryck på kulturens område inkluderas. Det jag saknar är en förankring av avhandlingen i en sociologisk kontext. Jag menar även att Ohlsson tydligare kunde ha lyft fram och dis- kuterat den radikala psykiatrikritiken i förhål- lande till den liberala kritiken under tidigt 1960-tal.

Den svenska psykiatrikritiken åren runt 1970 har varit begränsat utforskad. Ohlssons avhandling är ett angeläget bidrag till forsk- ningen om psykiatridebatt liksom om det radikala 1960- och 1970-talet som säkerligen kommer att inspirera och generera ytterligare studier.

Lena Lennerhed

Segrarnas historia

Andrus Ers: *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingsten 1939–1953*. Umeå: h:ström, 2008. 293 s. ISBN 978-91-7327-087-8, inb.

Om man ägnar sig åt att studera svensk 1900-talshistoria hör professorn i statsvetenskap och publicisten Herbert Tingsten till en av de dominerande gestalterna i svensk offentlighet, åtminstone under perioden från trettiotalet och fram över 1960-talet. Han var en stridbar person, både som samhällsvetenskaplig forskare och som samhällsdebattör. Det är måhända i första hand som kritiker av de stora ideologiska systemen, av totalitära samhällsbyggen och som försvarare av liberalismen som vi minns Tingsten. Förvisso har hans arbeten uppmärksammats i forskningen men det finns mycket mer att utvinna ur hans gärning. I våras kom en ny avhandling i idéhistoria med fokus på Herbert Tingsten, en avhandling som sätter Tingstens texter i ett nytt sammanhang och som utvinna spännande resultat ur detta.

Andrus Ers disputerade på *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingstens 1939–1953* (2008) i februari 2009. Avhandlingen består av sex kapitel samt en inledning och en avslutning. I de tre första kapitlen behandlas perioden 1939 till 1945 och i de två följande kapitlen åren 1946–1953. Därefter följer en exkurs med några nedslag i 1950-talet, men då under åren efter den tidsperiod som stakats ut i avhandlingen.

Låt mig börja med att ge en kort sammanfattning av avhandlingen för att sedan gå vidare med några av de viktigare *temata* som Ers tar upp i sin avhandling. Det skall också sägas inledningsvis att avhandlingen syftar till att studera tron på historien, framsteget och utopierna under en tidsperiod då denna tro enligt en grundläggande tes i avhandling kommit att ifrågasättas alltmer. Han sammanfattar det som att det förelåg en kris för ”Västerlandet, för upplysningens idéer” (15). Ers försöker i första kapitlet, betitlat ”Västerlandet, krisen och 1789 års idéer”, ge en mer allmän bakgrund till avhandlingen och dessutom försöka precisera de bärande begreppen som Västerlandet, upplysningen och 1789 års idéer. Det är sålunda inte Tingsten som person som står i centrum för uppmärksamheten utan snarare denne som ett exempel genom vilken man kan

spegla den grundläggande tesen. Detta blir dock lite otydligt emellanåt i avhandlingen, men jag återkommer till det senare.

Man skulle kunna säga att Ers utgår från den beskrivning som Herbert Tingsten gör i sin bok *Demokratiens seger och kris* från 1933. Där säger Tingsten att demokratiska principer gjort stora landvinningar från omkring 1870 men att demokratin kom att ifrågasättas av diktaturer under 1920- och 30-talen. Tingsten frågade sig hur man skulle förklara eller förstå denna utveckling. Detta bildar bakgrunden till Ers upplägg.

Det är kampen om 1789 års idéer som Ers utgår från i en mer eller mindre svensk kontext som visar att det gavs olika svar på den fråga som Tingsten ställde. Det fördes en debatt i *Vår lösen*, en debatt som hade kristna förtecken. Historikerna Hildebrand och Landberg förde pennen och de såg en kris framför sig. Biskoparna Anders Nygren och John Cullberg tog också aktiv del i diskussionen och hävdade att den samtida västerländska civilisationen borde betraktas som en övergående epok. Gud har en långsiktig plan som inte kan synas av någon människa. Hos alla debatttagare sågs kristendomen som kärnan i den västerländska kulturen men samtidigt hävdade man, vilket kan synas motsägelsefullt, att upplysningsprojektet innehöll ett frö till en avkristningsprocess, vilket inte var önskvärt.

I ett annat sammanhang framträdde Fredrik Böök, då han höll ett tal vid den årliga Tegnérifesten i Lund i oktober 1940. Böök var vid denna tid känd försvarare av Tyskland. Han uppehöll sig inte alls vid Tyskland i sitt tal, men trots detta uppfattades det som en plädering för att underkasta sig det tyska herraväldet. I sitt tal framställde Böök de liberala idéerna som historiska och därmed övergående.

Reaktionerna blev kraftiga på Bööks tal. En av dem som reagerade var Herbert Tingsten, som framträdde vid Stockholms högskola – där han var professor – några veckor efter att Böök höll sitt tal. Tingsten hävdade att han kunde tala från den högsta punkt varifrån den historiska utvecklingen kan bedömas. Han såg demokratin som en konsekvens av upplysningen och av de amerikanska och franska revolutionerna. Det gick en historisk rörelse mot frihet, upplysning, förnuft och demokrati, en rörelse som kulminerade i Tingstens

egent samtida Sverige. Förnuftet och framstegstron hade ersatt religionen som det västerländska projektets grundläggande *etos*. Det var detta projekt som måste försvaras.

Jämte Tingsten hörde filosofen Ingemar Hedenius till de tyngsta debatttagarna. I sin bok *Om rätt och moral* gick han till angrepp på Bök på ett radikalare sätt än Tingsten, radikalare genom att han inte åberopade sig på något historiskt arv eller liknande.

Därmed har vi satt scenen så att säga, den scen som kampen skulle föras på. Men Ers begränsar sig inte bara till Sverige. Han har Tingsten som exempel och inte som studieobjekt i sig. I andra kapitlet tar han därför upp mer historiefilosofiska frågor och då blir Popper, Hayek, Horkheimer och Adorno intressanta namn att nämna. Ett av skälen till att nämna dessa författare är att de allesammans ungefär samtidigt som den ovan nämnda debatten pågick producerade arbeten om ett västerländskt upplysningsprojekt i kris.

Författaren diskuterar i detta sammanhang en tanketråd från den tyske historikern Koselleck, nämligen vilka begrepp det är som sätter ord på den moderna tidsfarenheten. Det som blir Ers utgångspunkt i detta kapitel är Hegels historiefilosofi. En viktig del berör frågan om en tro på en totaliserande och meningsfull historia. Det fanns spår av detta även i Sverige och för att belysa denna frågeställning utgår Ers från en diskussion bland en grupp historiker år 1943. Ahnlund och Erik Lönnroth hörde till de mer tongivande debattörerna.

Men även dessa herrar drabbades av Tingstens kritik. Han var kritisk till Ahnlunds försök att lyfta fram fosterlandet som meningsgivande ramverk. Några år tidigare hade Tingsten lagt fram sitt eget sätt att ge mening åt historien. Det gjorde han i en uppsats från 1940, där han slog fast som statsvetenskapens uppgifter att kritisera och analysera ohållbara och ideologiskt verksamma föreställningar i samtiden. Genom kritik kan statsvetenskapen bidra till att minska dessa idéers slagkraft.

Avhandlingsförfattaren diskuterar särskilt den roll som Hegels historiefilosofi tilldelas av Tingsten, som ser den som det andliga ursprunget till såväl nazism som kommunism. Ers läser Tingstens *Idékritik* som ett ”försök att förstå ett upplysningsprojekt i kris” (71). Tingsten för ett resonemang kring framstegstanken och kommer fram till att denna tankefigur öppnade upp för tanke-system som fascism, nazism och kommunism. Även Marx får

sig en släng av Tingstens kritiska slev. Det var ju också då, 1941, som Tingsten hade publicerat sin stora uppgörelse med den svenska socialdemokratins idéutveckling utifrån en skarp distinktion mellan det stora och det lilla perspektivet.

I det tredje kapitlet behandlas några försök att omdefiniera relationen mellan historien, framsteget och den enskilda människans frihet i skuggan av krigserfarenheterna. Kapitlet heter ”Krigsslutet. Framtidens värld”. Alf Ahlberg, med en kristen grundsyn, liksom Gunnar Aspelin, som stod på en mer socialliberal grund, finns med bland dem som diskuterar inledningsvis i detta kapitel. Aspelin förordade en vetenskap och teknik som stod i samhällets tjänst och en välfärds-moral som grundval för det kommande samhällsbygget.

Herbert Tingsten höll en serie populärvetenskapliga föreläsningar våren 1945, vilka senare publicerades i bokform som *Demokratiens problem*. Han skilde i denna bok på en liberal och en socialistisk tolkning av frihet och jämlikhet, där båda förvisso var sprungna ur 1789 års idéer. Föreläsningarna hölls bara några månader innan Tingsten deklarerade sitt ”avfall” från socialdemokratin i juni 1945. Därefter blev Tingsten allt mer öppet kritisk mot socialdemokratin, som kunde uppfattas som en konkurrent till honom själv, när det gällde att representera den möjliga framtiden. Ers gör också vissa paralleller mellan Tingsten och Karl Popper i dennes *The open society and its enemies*.

I de olika formuleringar som gjordes om hur det framtida samhället skulle gestalta sig var kristendomen en viktig utgångspunkt för många tänkare. I sitt fjärde kapitel, ”Gud i historien”, redovisar Ers Tingstens och Hedenius sammanstötningar med en rad kristna tänkare under åren efter kriget. Ers menar att det av dessa debattörer gjordes försök att artikulera en historisk mening utifrån ett kristet perspektiv, ett försök att formulera ett alternativ till den liberal-demokratiska berättelse som Tingsten pläderade för. Tingsten hade nu fått en annan tribun än professorsstolen att tala från, nämligen som chefredaktör på Dagens Nyheter. Tingsten och hans nära vän Hedenius såg sig själva som kulturradikaler, som hade tagit på sig uppgiften att ägna sig åt en förnuftsmässig kritisk granskning av förhållanden och idéer för att på så vis leda utvecklingen i rätt riktning.

Författaren fokuserar på två frågor, dels

frågan om historien som Guds historia och dels frågan om den verkliga kristenhetens roll i historien. En självklar utgångspunkt utgör den debatt som kom att föras i anslutning till Hedenius bok *Tro och vetande*, som kom att leda till en av de mest omfattande kulturdebatterna i Sverige under efterkrigstiden. För att belysa bakgrunden till den så kallade tro- och vetandedebatten inleder Ers med att diskutera en tyskjudisk historiker i svensk exil, Erich Wittenberg. Denne får tjäna som exempel på en författare som vill återupprätta den ”europiska samhällsbyggnadens fasta grund”. Hedenius recenserade ett arbete av denne författare och konstaterade i motsats till Wittenberg att den samtida krisen i huvudsak var en kris för den tyska kultur- och bildningstraditionen. Och det var just denna som Wittenberg var ute efter att försvara.

I tro- och vetandedebatten drev Hedenius tesen att den kristna lärans berättigande ytterst var en fråga om sanning. Om det inte finns vetenskapliga bevis för den kristna läran, kan den heller inte tas i anspråk och användas. Tingsten stod inte främmande för dessa idéer. Även han var av uppfattningen att vägen mot ett samhälle bestående av fria och förnuftiga individer, vilka omfattar den demokratiska värdegrunden, går via frigörelsen från de traditionella auktoriteterna, inklusive kyrkan. I detta sammanhang blir det tydligt vad som styr Ers i hans läsning av Tingsten, nämligen att detta angrepp på en tradition i sin förlängning innebär etablerandet av en annan tradition, i detta fall upplysningen.

I debatten berördes inte bara svenska intellektuella. Tingsten hade även en uppgörelse med den brittiske historikern Arnold Toynbee. Denne utmanade antaganden om den liberala västerländska demokratin som mänsklighetens *telos*. I stället ville han ha en berättelse där religionen utgjorde måttet för mänsklighetens framsteg. Ers visar i sin analys av Tingsten, att denne påvisat att det hos Toynbee finns en historiefilosofi i botten, där historien skrivs som segrarnas historia.

I avhandlingen sammanfattas detta på följande sätt: ”Schematiskt sett kan man här ställa upp två idealtyper. Å ena sidan en tolkning där kristendomen antogs som Västerlandets andliga grundval, en grundval som tänktes ha gått förlorad med sekulariseringen, och därmed möjliggjort samtidens katastrofer. Och å andra sidan: en tolkning där kyrkan innefattades som en traditionell institution som stod

i vägen för ett mänskligt frigörelseprojekt.” (138)

I det femte kapitlet, ”Makt, frihet, historia: en ny upplysningstid”, visar Ers hur Tingsten från 1948 återigen, precis som hösten 1940, började tala om samtiden som en ny upplysningstid. Men detta skedde i en helt annan kontext än den som rådde runt 1940, då upplysningstraditionen var akut hotad och måste försvaras till varje pris. Runt åren 1947–48 uppfattades upplysningen som något som var stannat på frammarsch, igen. Efter en studieresa till USA 1947 kom Tingsten att i allt högre grad lyfta fram USA som den nation som var bärare av upplysningsprojektet.

Detta blir tydligt i ett vårtal hållet 1948 i Uppsala. Ers tolkar detta tal som ett underkännande av Kants fråga: Vad är upplysning? Tingsten avvisade alla högre instanser som Gud, Framsteget, Historien och Nationen. Han menade att ledstjärnorna helt enkelt hade slocknat. I stället poängterade Tingsten nuet. Det var där kampen för friheten stod, inte i det framtida lyckoriket. Det var den enskilda människan som stod i centrum för Tingsten, han identifierade i sitt tal ett antal tecken på att Västerlandet nu för första gången var i färd med att organiseras på frivillighetens grund – vilket kan ses som Tingstens samhällsideal.

Den grundläggande fråga som Tingsten brottades med var om möjligheten av ett etiskt och politiskt ställningstagande fanns i en värld där alla ledstjärnor slocknat. I avhandlingen relateras denna fråga till den så välkända debatten om Tredje ståndpunkten. Karl Vennberg var den som var mest explicit i sin kritik av Tingsten. På den senares sida uppträdde Alf Ahlberg och Eyvind Johnsson. De båda svarade Västerlandet, precis som Tingsten. Johnsson höll sitt vårtal i Uppsala 1951, ett tal som framfördes i skuggan av det annalkande Koreakriget. Tingsten gav 1951 ut en samling av sina inlägg, *Tredje ståndpunkten – en orimlighet*, där hans numera väl kända ståndpunkter upprepades.

Hedenius, som alltid på Tingstens sida, hade i sitt tal vid sin installation som professor i praktisk filosofi vid Uppsala universitet våren 1948 pläderat för en filosofi där en värderingsfri vetenskap stod i demokratins tjänst mot diktaturens ideologier och historisk mytbildning. Hedenius pekade här ut filosofi och historia som två vetenskapliga extremer, filosofin stod för det allmänna och abstrakta medan historia stod för det individuella och partiku-

lära. Vetenskaplighet och sunt förnuft utgjorde måttet för den intellektuella och moraliska utvecklingen.

I ett avslutande 6:e kapitel, "Utopins geografi", gör författaren några nedslag i Tingstens femtiotal, en tidsperiod som ligger utanför avhandlingens egentliga "tidsmässiga ramverk". Motivet från Ers sida förefaller vara att visa att Tingsten under detta decennium återkom till bilden av en utopi inom räckhåll. Tingstens hävdade, enligt Ers, att den värld vi lever i befinner sig på olika stadier längs en universell utvecklingslinje, en linje som hade som sitt yttersta mål en fredlig upplyst mänsklighet i frihet och välstånd. Han menar att Tingsten tilldelat sig själv den upplystes position, utifrån vilken man kunde begripliggöra historien och samtiden och identifiera det önskvärda målet. Tingsten började också under denna tidsperiod formulera en försoningstänke. Detta skedde närmare bestämt 1952, då Tingsten pekade ut Sverige som det land som var närmast målet. Men det var en försoning, säger avhandlingsförfattaren, som pekade mot en avpolitisering snarare än något annat. Den lyckade eller idylliska demokratin fanns inom räckhåll. Vi kan se detta som ett förbud till den debatt som senare följde om ideologiernas död.

I detta sammanhang gör Ers en jämförelse mellan Fukuyamas historieskrivning och Tingstens. Han finner ett antal likheter eller kanske snarare paralleller. Men han pekar också på en påtaglig skillnad dem emellan, nämligen i förhållandet till Hegel. Fukuyama använde Hegel för att dechiffrera historien, säger Ers. Tingsten demoniserade snarare Hegel, där denne fick stå vid skampålen som det andliga ursprunget till nazism, fascism, kommunism, kristen historiefilosofi och undfallande svensk utrikespolitik.

Här, mot slutet av avhandlingen, blir det tydligt vad Ers har syftat till med sin studie. Han menar att han försökt frilägga "anti-historicismens historieskrivning", där han preciserar antihistoricism till ett vetenskapsteoretiskt och metodologiskt avvisande av varje möjlighet att göra historiska prognoser. I detta ingår ett avvisande av varje form av teleologisk historia och en plädering för den västerländska demokratin.

Det är en välskriven avhandling, det finns förvisso enstaka skönhetsfläckar, men inget som i alltför hög grad stör läsningen av texten. Det finns oklarheter. Man kan alltid fråga sig

vad som menas när författaren skriver "När Hedenius underförstått angav bildningsnivån ..." framgår inte vad som är underförstått. Eller när författaren säger "Men djupare sett handlade det, menar jag, ..." (134) eller "Men vad det egentligen handlade om var ..." (138) framgår det heller inte vad som är "djupare sett" eller vad som "egentligen" skedde. Men detta hör till undantagen i texten. I övrigt finns det hög grad av träffsäkerhet när det gäller referat och sidhänvisningar.

Intressantare är det då att uppehålla sig vid att förstå syftet med avhandlingen, inte det egentliga syftet, utan det vad som anges av Andrus Ers på lite olika ställen. Han säger att avhandlingen handlar om en historiefilosofisk problematik, som han studerar genom ett antal svenska exempel, men också genom ett antal internationella utblickar. Något mer precist blir det då han säger att:

"Syftet är att frilägga Herbert Tingstens historia om upplysningen och den liberala demokratin 1939–1953, och de alternativa historier och konkurrerande tolkningar som uppstod i debatten runt honom under samma följd av år." (9)

Det är ett i många stycken vittomfattande syfte. Ers preciserar det dock genom ett antal frågor, men anger inga skäl till varför just denna tidsperiod eller varför just Tingsten. När man väl läser avhandlingen framgår det med all tydlighet att det är en väl vald tidsperiod för att studera de frågor som Ers tar upp. Men jag skulle likväl ha önskat ett utförligare resonemang kring själva urvalsproblematiken. Herbert Tingsten är ju alldeles utmärkt för att diskutera frågor som rör historien och mänsklighetens framsteg. Valet av tidsperiod är också väl vald, eftersom just tidsperioden från 1930 med nazismens maktövertagande i Tyskland och ett annalkande Andra världskrig, gjorde att många intellektuella grubblade över vart utvecklingen var på väg. Många greps av dystra tankar, medan andra tog sig an arbetet med att visa hur man kunde känna någon förtröstan om en bättre framtid, trots rådande läge.

Ers motiverar valet av Tingsten, som en slags huvudperson för sin avhandling, med att man hos honom kan finna en del gemensamma intellektuella drag med andra samtida europeiska intellektuella. Här nämns välkända namn som Raymond Aron, Karl Popper, Bertrand Russell, Benedetto Croce, men även Jean-Paul Sartre, Maurice Merleau-Ponty,

Albert Camus och Simone de Beauvoir. Men detta mer övergripande syfte samsas i avhandlingen med ett mer specifikt sådant, nämligen att försöka ge en mer nyanserad bild av Tingstens ståndpunkter under de aktuella åren. Ers vill lyfta fram en historiefilosofisk problematik som inte bara framställer Tingsten som en ideologikritiker och anti-historicist i opposition mot all form av historiefilosofi. Och det är detta som är det mest spännande i avhandlingen och som faktiskt ger en något annan bild av Tingsten än vad vi mött i tidigare forskning.

Många av de debatter och frågeställningar som Andrus Ers ger sig i kast med, som debatten om tredje ståndpunkten och tro- och vetandebatten, har varit föremål för flera studier och avhandlingar. Han lägger här inte till så mycket i sak i sin avhandling. Men Ers har en annan infallsvinkel än de vi finner i de övriga studierna, även om det ibland inte blir helt tydligt vart han syftar. Jag går ibland vilse i min läsning och frågar mig om jag skall ha fokus på Tingstens positioner och utveckling som exempel på något mer allmänt eller om det inte är tillräckligt intressant att följa just Tingsten genom hans olika sammandrabbningar i hans egen samtid, utan att försöka se om Tingsten är ett exempel på samma sak som finns hos andra eller inte.

Så även om Ers inledningsvis säger att han har ett mer övergripande syfte med sin avhandling blir det ändå som han uttrycker det på sida 13, så att det är kulturkritikern Tingsten som står i fokus för hans studie och det är den ”Tingsten som brottades med de ’stora frågorna’ om historien, människan och den västerländska kulturen”.

Hur skall man då lösa in en sådan uppgift? Blir inte frågan om kontexten eller sammanhanget väldigt olika om man har det ena eller andra syftet?

Författaren har valt en väg som han menar kombinerar en kontextualiserande idéhistorisk läsning med historieteoretiska perspektiv hämtade framför allt från Koselleck. Ers vill studera hur tron på historien, framsteget och utopierna allt mer kom att ifrågasättas vid tiden runt andra världskriget och åren efter dess slut. Valet av tidsperiod är utmärkt eftersom det var många som talade om en kris för framstegstanken och en kris för tron på en meningsfull historia. Vi skulle kunna kalla det för historieanvändning, det vill säga ett aktivt meningsskapande av historien utifrån före-

ställningar om nuet, det förflutna men också framtiden. Centrala begrepp i avhandlingen blir då Västerlandet och Upplysningen, säger avhandlingsförfattaren. Men även om dessa begrepp ses som centrala är det inte alltid lätt att se vilken funktion de fyller i själva avhandlingen.

Genom att närmare se hur Ers behandlar några mer specifika tal och händelser kan vi försöka få ett grepp om hur han arbetar analytiskt i sin avhandling. Vi börjar med tiden kring krigsutbrottet, tiden mellan åren 1939 och 1941 var präglad av talet om ett nytt Europa, ett Europa dominerat av Tyskland och nazismen. Här koncentrerar sig Ers på krisen för 1789 års idéer och hur detta tog sig uttryck i debatter som Tingsten var involverad i under de första krigsåren.

Tingsten kritiserade, som sagt, Fredrik Böök efter dennes tal i Lund 1940. Det tal som Tingsten höll tio dagar senare, var enligt författaren, ”den mest utförliga formuleringen av den historiska berättelse som är avhandlingens nav”. Tingsten tar i detta tal upp att den tidiga upplysningsfilosofin var uppbyggd kring tre huvudtankar; människan är av naturen god; människan är av naturen förnuftig; det är endast fördomar som lett till de svårigheter som människan står inför nu. En ny värdegemenskap har vuxit fram i Västerlandet, där förnuft och framstegstro ersatt religionen. I Ers analys, eller åtminstone motivering för att uppehålla sig vid detta tal, säger han att här lägger Tingsten fast den historiska berättelse som utgjorde ett strukturerande ramverk för honom i hans politiska ställningstaganden efter krigsslutet. Han läser det även som Tingstens sökande efter historiska tecken på att friheten gjorde framsteg och Tingsten explicit pekade ut olika länder, som Sverige, Frankrike, USA och England, som bärare av vår samtida upplysning. Även en försoningstanke finns antydd.

Härifrån kommer vi rakt in i en annan punkt att kritiskt diskutera utifrån avhandlingen, nämligen den historiefilosofiska problematik som avhandlingen kretsar kring. Ers säger att Tingsten ägnade sig åt att ”läsa historien baklänges”, det vill säga han menade att det bara var när man stod på den högsta punkten i en utvecklingslinje som man kunde artikulera den historiska berättelse som lett fram till denna punkt. Inom parentes kan det här vara intressant att kort uppehålla sig vid den roll som Tingsten tilldelade Hegel. Det var ju inte en särskilt positiv roll, samtidigt som

det är lätt att se att även Tingsten gör som Minervas ugglor. Tingsten skulle kunna sägas ge uttryck för en antihegeliansk hegelianism. Men samtidigt står det klart att Tingstens bild och tolkning av Hegel inte var särskilt djuplodande.

Ers påpekar i en jämförelse med Fukuyama att de hade olika förhållande till Hegel. Tingsten pekar ut Hegel som själva negationen till det liberala upplysningsprojektet, Hegel bestod med det andliga ursprunget till nazism, fascism och kommunism. Allt det som Tingsten så lidelsefullt kritiserade. I Fukuyamas fall användes Hegel till försvar för den liberala demokratin. Ers hävdar att Tingsten demoniserade Hegel, samtidigt som han tilldelade honom en avslöjande funktion – det vill säga, här finner vi en viss likhet med Fukuyama.

Men syftet med avhandlingen är inte att klargöra Hegels inflytande på Tingstens författarskap utan snarare pusa lite på den självbild som var Tingstens. Denne såg sig själv som radikal anti-hegelian, medan Ers visar att avståndet till Hegel var mindre och att det finns överlappande positioner mellan dem. Detta är ett av de intressantare resultaten i avhandlingen. Tingsten – vilket hävdats i tidigare forskning – var antihistoricist. Han ägnade sig åt idékritiska uppgörelser med Hegel, Marx, den kristna historiefilosofin och den klassiska framstegstanken, men samtidigt använde sig Tingsten av historien med etiska, politiska och existentiella syften. Trots att Tingsten lidelsefullt avvisade varje form av möjlighet att göra historiska prognoser, och stod för en lika lidelsefull kritik av totalitära samhällssystem, formulerade han själv en ideologisk historiskrivning i kombination med ett starkt försvar för den västliga demokratin.

Den moderna demokratin sågs av Tingsten som en konsekvens av upplysningens idéer och de amerikanska och franska revolutionerna. Liberalismen var hans samtids bärare av dessa idéer. Tingsten tyckte sig själv stå vid historiens

slut och kunde därför också dra de rätta slutsatserna – vilket han ju gjorde på ett mycket självsäkert sätt.

Nietzsche gjorde en tredelning av olika slags historieanvändning; en kritisk, en antikvarisk och en monumentalistisk historia. Ers placerar in Tingsten i detta schema. Tingsten var uppenbarligen ingen antikvarisk historieanvändare. Men han gick från en mer kritisk historieanvändning, som visade sig i den traditionskritik som Tingsten formulerade. Samlingen *Idékritik* från 1941 har en tydlig sådan karaktär. Men den historieskrivning som tog form under krigsåren kom att bli mer och mer monumental i takt med att Tingstens inflytande ökade. Parallellt med detta, säger författaren, blev de hegelska dragen tydligare. Resultatet – som är väl belagt i avhandlingen – visar att dekonstruktionen i *Idékritik* röjde vägen för ett nytt historiskt monument. Tingsten formulerade helt enkelt en ”ny normerande och uppfordrande tradition att ansluta sig till”.

Det har varit intressant att ha fått tillfälle att fördjupa sig i Andrus Ers avhandling *Segarnas historia*. Han har genom sitt idoga arbete med många olika debatter gett en delvis ny syn på Herbert Tingsten, framför allt genom att visa hur han använde sig av historien för att legitimera sina ståndpunkter. Han stod för en tydlig antihistoricistisk hållning samtidigt som han tungt lutade sig mot en egen historieskrivning, som utgick från att den position som Tingsten intog också var den mest upplysta position som fanns tillgänglig. Ers har visat att det finns mycket att utvinna ur Tingstens rikhaltiga produktion, såväl hans mer vetenskapliga arbeten, vilka inte varit i fokus i denna avhandling, som hans debattinlägg. Det går att skönja en tydlig linje mellan dessa båda typer av texter från Tingstens hand och med Andrus Ers hjälp går det också att bättre förstå den historiesyn som Tingsten byggde sin position på även vad vi gjort tidigare.

Lennart Olausson

Är sex arbete?

Susanne Dodillet: *Är sex arbete? Svensk och tysk prostitutionspolitik sedan 1970-talet*. Stockholm: Vertigo, 2009. 602 s. ISBN 978-91-85000-59-3, häftad.

Not every 600-page dissertation in intellectual history provokes heated public controversy.

But as the public examiner for Susanne Dodillet's recently published work, *Är sex arbete?*, I knew that something was up when advance letters criticizing the study arrived in my mailbox – and later when the thesis defense filled a large *auditorium* at the University of Gothenburg. That was only the beginning: national

newspapers and magazines carried passionate articles against and for the book, websites boiled with debate, and a formal charge of academic inadequacy was made by two scholars and ultimately rejected by a faculty council.

The dynamics of the public controversy are beyond the scope of this review; readers wishing to retrace the debate can go to Dodillet's website, which provides links to even the most negative reviews. My goal here is merely to offer one social anthropologist's reading of the dissertation. But I have been in communication about the book with some of its strong critics (including legal-scholar Jenny Westerstrand and journalist Kajsa Ekis Ekman) as well as defenders (journalist Petra Östergren and anthropologist Don Kulick). The two sides have little love for one another; as an anthropologist I was curious to get to know the contesting parties.

Some readers may wish to know where I stand on the central policy question. Nine years ago in my dissertation – about Swedish conceptions of solidarity – I celebrated Sweden's policy on prostitution as contributing to the "ethos of a sheltering society". I still think so.

Dodillet's book examines a remarkable temporal and geographic juxtaposition: Germany legalized prostitution at almost the same time that Sweden became the first nation ever to criminalize the buying but not the selling of sex. The two countries' differing approaches have led to harsh words. A *Svenska Dagbladet* journalist, commenting on prostitution at the world soccer tournament in Germany, declared that the Germans have now re-written their concentration camps' infamous entry-gate words, "Arbeit macht frei," in a new idiom: "Fuck macht frei." Critics on the other side painted Swedish policy as the political correctness of a hegemonic state-hugging feminism.

The dissertation's first chapter focuses on Sweden in the 1970s. Already during the previous decade, one could get an impression of Sweden as very sexually liberal society, when physician Lars Ullerstam in his 1964 book *The erotic minorities* wrote that persons who enjoy viewing sex "should not have to sit and suffer through hours of, say, [Ingmar Bergman's] *The Silence* and other depressing things in order to get a glimpse of a scene of intercourse" (Ullerstam 1966:150). He had a plan for mobile prostitutes called "erotic Samaritans," who

would provide masturbation and strip-teases to the "paralyzed, housebound patients, and old people," as well as to those "who are too inhibited" to visit brothels. Ullerstam hoped that "cheerful, generous, talented, and ethically advanced persons with the knowledge of the joys of giving would feel attracted to this humanitarian profession" (Ullerstam 1966: 152).

It is possible to read Sweden's trajectory as an evolution from extreme 1960s sexual liberalism to the triumphant feminist consciousness materialized in the Sex Purchase Act of 1999. Dodillet had imbibed the story of Sweden's early sexual liberalism but found in her research that overwhelming popular and elite opinion went the other way: when Sten Sjöholm of Folkpartiet, in line with Ullerstam's ideas, proposed state-run brothels as a way to improve working conditions for women in prostitution, his parliamentary colleagues wanted nothing to do with him.

The 1976 commission of inquiry on sex crimes had many sexual-liberal elements – and a frightening discussion of what it described as less serious forms of rape – all of which provoked public outcry and the creation of a new commission. But Dodillet argues that – contrary to what other scholars have claimed – the 1976 commission did not support a decriminalization of pimping or otherwise endorse prostitution.

Dodillet shows that sexual-liberal voices were far removed from the majority opinion that consistently opposed prostitution over the decades. Public and parliamentary disapproval of prostitution was in the 1970s often grounded in opposition to its commercializing, capitalistic nature – a concern which diminished significantly in the 1990s while feminist arguments became stronger. Dodillet comes to the conclusion that the Sex Purchase Act was not the late flower of a civilizing feminism: "avståndstagande från prostitution som också ligger bakom sexköpslagen har en lång tradition i Sverige. Med min tolkning ifrågasätter jag tesen om att kvinnorörelsen har haft en avgörande betydelse för samhällets prostitutionsmotstånd" (69–70).

In taking us through multiple parliament-appointed commissions of inquiry and other documents, Dodillet does the heavy lifting expected of historians. For example, she compares different versions of experts' transcripts, noting what was removed and by whom; she

analyzes the strategic deployment of singular versus plural pronouns in a book from 1984; she traces the lineage of the emerging academic field of social work; she tracks changes in the variables that comprise the United Nations Human Development Report; and she looks at how the expert composition of parliament-appointed commissions of inquiry changed over time from individual-oriented disciplines like medicine and psychiatry to group-oriented disciplines like sociology and social history – a change which affected the results of the inquiries.

The dissertation can be read as a story in equal parts about Sweden and Germany. Or it can be seen as above all a story about Sweden – written in Swedish for Swedes. The comparison with Germany serves to highlight the contingency of a Swedish policy seen by its proponents as uniquely enlightened and unimpeachably ethical. Well-intentioned and ethically serious people can come to diametrically opposed conclusions about the best approach to prostitution, Dodillet insists, and the differing Swedish and German policies each make moral sense within particular cultural logics and as products of particular histories.

The chapters about Germany are used to problematize what Swedes take for granted – to exoticize the familiar and familiarize the exotic. In this case, the exotic Germans, who call the prostitutes' customers "suitors". As Dodillet notes: "Ett nedvärderande ord för sexköpare finns inte på tyska." The comparative approach allows Dodillet to, as she puts it, "synliggöra ett alternativ till de synsätt som upplevs som naturliga och självklara i respektive land" (45).

With her discussion of Germany, Dodillet performs a crucial anthropological task, as she helps us understand an Other who (for me and many Swedes) at first appeared to be morally careless if not barbaric. A comparison can be made with Faye Ginsburg's book, *Contested lives*, which explored the symbolic worlds of activists on both sides of the abortion debate in the USA. Ginsburg's readers sometimes made the uncomfortable discovery that their political counterplayers were less unthinking and uncaring than they had imagined. So, too, for Dodillet's readers.

Arriving at Dodillet's chapters on Germany, one encounters source materials of a different kind; one moves – gratefully – from politicians

and state-supported researchers to grassroots agitators and activists. Dodillet's tone is here much less that of the muckraking revisionist historian, although the particularistic attention to detail continues.

Dodillet shows how one major German women's movement struggled for wages for household labor – not so much as an end in itself but as a subtle method of exposing women's oppression more generally. Participants began to ask: why should men always get sex for free? A competing branch of the women's movement that focused on paid employment is also covered, and readers may be left wishing for an assessment of the relative strength of each.

The wages-for-housework movement allied itself with the self-organizing efforts of militant prostitutes in Germany and their sisters in France, the United States, Holland and Iceland; a French sex-sellers' strike was a source of particular inspiration. One home for these energetic feminist-oriented women was Café Hydra, which aimed to be a meeting place where women could "gemensamt värja sig mot allt möjligt" (267). Dodillet shows also how the allied movements engaged in effective opinion-building, with the result that the voices of women in prostitution were widely heard and heeded. Dodillet picks them up, quoting for example a woman named Monika who was asked if she felt unwell due to selling sex: "Tvärtom, jag tyckte jag var ganska smart... Kanske min orgasm är en finansiell orgasm" (254).

Also covered is the early history of the German Green Party, including how this party – built largely out of social movements – was open to meeting with sex-sellers' groups and eventually became a parliamentary voice for their concerns and their efforts to decriminalize their trade.

Dodillet's chapters on Germany include rich portraits of individuals, so that the reader follows with growing curiosity the life trajectory of the nightclub owner Felicitas Weigmann, or the savvy prostitutes'-rights activist Pieke Biermann, who in 1980 appeared in an incongruous German TV interview with a critical Olof Palme. One also learns of Emma Goldman – "Red Emma" – and her night of walking the streets to earn money to finance her friend's attempt to murder the steel magnate Henry Clay Frick.

Swedish women in prostitution lacked the

public voice of their German contemporaries, Dodillet contends: she sees an absence of sex-sellers' voices in Swedish parliamentary debates and the reports from official commissions of inquiry. Concomitant with what she describes as a making-invisible of women who sell sex was the tendency to treat them as incapable of representing themselves: Dodillet shows how politicians compared them with children or painted them as dupes whose opinions were of no interest. They were, as one Moderate politician put it, "en grupp människor som inte förstår sitt sanna bästa" (199).

Much of the controversy over Dodillet's dissertation concerned the question of the degree to which the voices of women in prostitution have entered the public arena in Sweden. A relevant text here is the study published in 1981, *Prostitution. Beskrivning, analys, förslag till åtgärder* – a 656-page book by nine researchers who had participated in a much-contested official commission of inquiry (Borg et al., 1981). Dodillet analyzes this important book over many pages, pointing out a number of instances where the authors seem to ignore their empirical material or bend it to fit their ideological presuppositions. But the empirical material is nonetheless present: hundreds of quoted passages – from a few lines to several small-font pages in length – that bear witness to the complicated and often tragic lives of women and men involved in prostitution. (See, for example, the sections of the report subtitled "Fysiskt våld," "Dödshot," and "Mord," (409–412.) While focusing on the reduction and deployment of the quotations, Dodillet downplays the sheer quantity and richness of quoted voices here.

The place of sex-sellers' voices became a fulcrum of debate at Dodillet's disputation and in the ensuing public controversy. Yet it was often the case that Dodillet and her critics were talking about different things. Dodillet writes that she wants to make possible better lives for women who currently sell sex or may do so in the future. And to know what policies would be empowering and liberating for these women, it is essential to ask them about their lives, including their notions of intimacy and distance in regard to their customers. Their voices need to be heard.

But for many of the proponents of the Sex Purchase Act, Dodillet contends, better lives for women who sell sex is not the main goal. Something else is: enacting their vision of a

good feminist society and good sexuality, and maintaining their hope that Sweden – internationally praised as "världens mest jämställda land" – is well on the way to that goal.

Some of Dodillet's critics indeed suggest that the opinions of women engaged in prostitution are not particularly relevant to the debate: heeding their voices, Jenny Westerstrand argues, would be like basing energy policy on the views of the workers at Barsebäck and other nuclear plants without looking at the larger societal implications. For Westerstrand, the point of the Sex Purchase Act is cultural: to end the symbolic and material harm that the very existence of prostitution causes to all women, and thereby to create a society of gender equality.

A news item provides a window on these differing positions: the recently debated question of whether to give out free condoms to likely johns in Malmö and Stockholm. For the sex workers involved, this would obviously be a plus and could save lives. But people could oppose this endeavor – and some did – if they considered a larger ideological project to be more important.

Finally, it is worth noting Dodillet's lucid prose – achieved while not writing in her first language. Scholars are often urged to write more accessibly, to have an ear for grace and wit; this would facilitate what Swedes call the "third task" of scholars, their engagement with the general public.

One example of Dodillet's often lively expression comes when she quotes two social workers on how they seek to influence their sex-selling clients:

"Vi försöker få dem att inse att ett 'Svenssonliv' kan vara något att sträva efter, att livet inte tar slut för man måste stiga upp klockan sex på morgonen och arbeta en hel dag för att kanske vara trött på kvällen och inte orka med något uteliv."

The social workers add that they try to call into question whether the women need expensive boots, furniture, et cetera.; they seek to "göra dem medvetna om att den materiella välfärden ofta tjänar som funktion att dölja en torftig och innehållslös tillvaro." To which Dodillet adds a wry footnote: "Med 'torftig och innehållslös' menade socialarbetarna inte 'Svenssonlivet' utan livet som prostituerad" (110–111).

Brian Palmer

Den gränslösa hälsan

Annika Berg: *Den gränslösa hälsan. Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen*. Uppsala Studies in History of Ideas no. 39. Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 2009. 541 s. ISBN 978-91-554-7474-4.

Annika Bergs avhandling handlar om Axel Höjer (1890–1974), läkare i Solna och Malmö, forskare och lärare vid Lunds universitet, generaldirektör för Medicinalstyrelsen 1935–1952, och Signe Dahl Höjer (1896–1988), politiker, utredare, fredsaktivist och författare, samt deras gemensamma internationella hälsoarbete mellan 1952 och 1970 inom WHO i Indien och Ghana. Boken behandlar parets gemensamma arbete, deras formulerande av en folkhälsoideologi och hur denna omsattes i ett praktiskt folkhälsoarbete. Deras gemensamma liv och arbete inleddes 1919 och avslutades i praktiken omkring 1970, vilket ger tidsramen för studien. Problemformuleringen kretsar kring vilka hälsoproblem makarna Höjer uppfattade som centrala, vilka mål de satte upp för sitt arbete, vilka metoder och tekniker de ansåg behövas för att uppnå dessa mål, men också hur de samordnade sitt arbete, hanterade arbets- och ansvarsfördelningen inom familjen och uppfattade sina olika expertroller.

I några inledande genomgångar av forskningen kring avhandlingens frågor diskuteras termerna hälsa, folk och folkhälsa begreppsligt och historiskt. Frågan om man kan tala om ett sammanhållet folkhälsoprojekt under 1900-talets första hälft diskuteras liksom de komplexa relationerna mellan de medicinska och de sociala aspekterna på folkhälsoprojektet. Den Foucault-inspirerade tanken om en liberal styrningsrationalitet, som kombinerar maktteknologi för att styra andra med självteknologi som syftar till att forma den egna kroppen och livet spelar en viktig roll i tolkningsarbetet. Befolknings- och familjepolitikens betydelse för välfärdsstaten ställs därmed i relation till fostran och undervisning kring hälsofrämjande levnadsvanor.

En central fråga gäller expertrollen och experternas ställning inom välfärdspolitiken samt uppfattningen om en specifik svensk eller nordisk välfärdsmodell. Annika Berg säger sig sträva efter en historisk, kontextualiserande skildring av välfärdspolitiken till skillnad från

dem som beskrivit denna antingen som en framgångssaga eller som en inskränkning av människors frihet. Även i diskussionen om det var experterna eller ideologerna som hade störst betydelse för den socialdemokratiska politiken från 1930-talet förordar Annika Berg en tredje ståndpunkt, ett både och. Att expertrollen är könad, eller i grunden maskulin, har uppmärksammats av flera forskare och detta ser Annika Berg som ett gott argument för att skriva en parbiografi där genusperspektivet får en självklar plats, inte minst då de representerar en medicinsk respektive en mer samhällsvetenskapligt orienterad expertroll.

När folkhälsan lämnar plats åt världshälsan uppmärksammas frågor om bistånd och nykolonialism, samt om kunskaps- och tekniköverföringen från västerlandet till andra delar av världen. Inledningen avslutas med en diskussion om valet att fokusera studiet på makarna Höjers egna skrifter, samt hur den historiska undersökningen skall förhålla sig till parets egna självbiografiska framställningar. När det gäller metod anknyter Annika Berg till den traditionella idéhistoriska uppfattningen om att läsa texter, tolka texter och skriva texter.

I avhandlingens första del Barnhälsan får vi veta hur Axel och Signe möttes i Paris strax efter första världskriget och hur de drogs in i tidens optimism, pacifism och reformism. De återförenades sedan i London där Signe studerade på London School of Economics, och Axel fördjupade sina kunskaper i pediatrik. Kontakterna med settlementrörelsen och Toynbee Hall, makarna Webb och Fabian Society fick stor betydelse. Med utgångspunkt från erfarenheterna av fransk och engelsk barnhälsovård formades tanken på inrättandet av moderna barnvårdscentraler även i Sverige. Hemkomna etablerade det nygifta paret sig i Hagalund, en fattig kåkstad i Solna, och de omvandlade den filantropiskt organiserade Mjölkdroppen till en barnvårdscentral där alla mammor erbjöds rådgivning och hälsokontroller av sina barn. De strävade efter att kommunalisera barnhälsovården, men ville också uppfostra mödrarna till skötsamhet och ansvars känande. En biopolitik, enligt Annika Berg, som syftade till att påverka både människors vardagsliv och den sociala organisationen av hälsovården. Även om barnhälsovården ingick i parets gemensamma projekt var det tydligt att det var mannen, läkaren som

företrädde detta i publika sammanhang. Med de fyra tätt födda barnen blev könsarbetsfördelningen traditionell och i ett citerat brev visar Annika Berg att Axel Höjer ansåg att det var en del av naturens ordning att kvinnan i första hand tog hand om sina egna barn och först därefter lät sin samhällsmoderlighet leda till ett engagemang för andra.

När vi i del två möter paret Höjer befinner de sig på nytt i Stockholm och året är 1935; Axel som generaldirektör för Medicinalstyrelsen, Signe som rörelseaktiv politiker och senare utredare. Paret Höjer bosatte sig i Ålsten och fick många av de ledande socialdemokratiska intellektuella som grannar och socialt umgänge. Annika Berg talar om att man tog steget från avantgarde till elit. För Signe blev det socialdemokratiska kvinnoförbundet en viktig utgångspunkt, men hon drogs även in i det statliga kommittéväsendet och då framförallt 1940-talets Befolkningsutredning. Under Axel Höjers tid växte Medicinalstyrelsen, samtidigt som vissa specialiserade verksamheter fick en egen organisation, till exempel Statens institut för folkhälsan. Till skillnad från sin företrädare agerade Axel även på den publika scenen med föredrag och artiklar i tidskrifter och böcker. Beroende på sammanhang spelade han olika roller; han kunde framstå som medicinsk expert i relation till politiker och allmänhet eller som ämbetsman gentemot läkarkåren.

Avhandlingens tredje del, Världshälsan, handlar således om hur paret Höjer efter 1952 omsatte sina idéer om folkhälsa genom arbete i helt nya miljöer. Under kolonialtiden hade inslaget av västerländsk medicin i Indien varit begränsat och befolkningen vände sig vanligen till utövare av ayurveda. Efter kriget utvecklades ett program med många likheter med den engelska Beveridgeplanen med inriktning mot höjd levnadsstandard, preventiv medicin och ett statligt ansvarstagande som låg mycket nära Axels svenska hälsocentralidé. Axel Höjer tillträdde befattningen som rektor för Trivandrum Medical College 1952, uppenbarligen lättad över att få lämna Medicinalstyrelsen inte minst på grund av en hel del tidningsartiklar om vård på landets anstalter för sinnesslöa. Tanken var att han under två år skulle organisera läkarutbildningen och även skola in en inhemsk efterträdare. Svensk sjukvård skulle stå modell för arbetet och den västerländska medicinen spridas till Indien och andra fattiga länder. Till bilden hörde att både

Axel och Signe uppfattade Indien som motsatsen till det svenska samhället. Det friska, rena och moderna ställdes mot smuts, vidskeplighet och barbari. De ansåg dock att det fanns gott hopp om att kunna åstadkomma en allsidig modernisering av landet. Läkarutbildningen fick därför hög prioritet, men även vikten av utbildning av sjuksköterskor och "medico-sociala arbetare" framhölls. Att den västerländska medicinen skulle ersätta inhemska traditioner uppfattades av de flesta som självklart och det väckte därför stor uppståndelse när Axel ville inkludera den ayurvediska örtmedicinen i undervisningen. Annika Berg konstaterar att Axels agerande är förvånande då han i Sverige fört en hård kamp mot kvacksalveriet, men han verkade vara övertygad om att det fanns något att hämta i den indiska medicinen. Senare blev det även tydligt att han blev mer tveksam till om den svenska välfärdsmodellen kunde användas i Indien. Efter några år utnämndes Axel Höjer till professor, en befattning han eftersträvat men inte fått i Sverige, vid Assam Medical College, men vistelsen där varade bara ett år.

Axel Höjers tredje och sista uppdrag för WHO gick till Ghana i Västafrika, som hade begärt hjälp att utveckla ett hälso- och sjukvårdssystem. Axels tankar om lokala hälsocentraler kom till praktisk användning och han engagerades även i arbetet med att bygga upp en medicinsk högskola nära Accra. Den politiska utvecklingen i Ghana var dock komplicerad och många av de missförhållanden som präglat kolonialtiden, som korruption och invecklad byråkrati, levde vidare. Många västerländska experter verkade också, enligt Axel Höjer i en tydligt kolonial tradition.

I en kort slutdiskussion argumenterar Annika Berg för att stävandena efter hälsa kan problematiseras och att hälsa och folkhälsa är begrepp med politiska och moraliska implikationer. Hälsovård handlar om makt över människors kroppar, som kan vara både repressiv och produktiv. Samma åtgärder kan användas för att stärka människors välbefinnande och vara ett disciplinärt ingripande i deras liv. Paret samarbete var också det redan från början könat, genom att Axel fick möjlighet till en professionell karriär medan Signes väg i samhället gick genom kvinnoledda sociala rörelser. Även när hon verkade som expert inom det sociala området var det i egenskap av kvinnlig expert på vissa frågor som hon fick sin roll bestämd. Signes arbete för mödrarna var sam-

tidigt välfärdsfeministiskt och förslagen hade en tydlig könskodning.

Centralt i Annika Bergs resonemang är hur Höjers arbete innebar att hälsobegreppet vidgades så att hälsoideologin kom att innefatta alla människor och en rad olika livsområden. Annika Berg talar även om en kvalitativ förändring av hälsobegreppet genom att ambitionsnivån i riktning mot full hälsa ständigt höjdes. Men Höjers väg från det lokala till det globala förändrade deras uppfattning och de tog intryck av sina erfarenheter från andra länder. Deras arbete i Indien och Afrika visar dock att västerländska experter måste röra sig i en kolonial eller nykolonial struktur, även om de själva kritiserar densamma. Inte minst gällde detta befolkningspolitiken, som hade satt sin prägel på hela deras verksamhet.

Avhandlingens sista sidor handlar om vår egen tid, och Annika Berg ställer sina forskningsresultat i relation till utvecklingen mot det senaste sekelskiftet med dess nyliberala och ekonomiska styrning av hälsovården och en nygammal expertroll när det gäller att ge människor tydliga anvisningar för hur de skall leva. Den avancerade liberala styrningsrationaliteten som utmärker vår tid har sina rötter i välfärdsepoken, även om utrymmet för individuella val och medvetet risktagande ökat. Att fastslå en medborgerlig rätt till hälsa har blivit politiskt omöjligt; hälsa anses inte längre vara en del av medborgarskapet och det politiska systemet kan bara erbjuda goda förutsättningar för hälsa. Den offentliga sjukvården kringskärs på grund av brist på pengar, samtidigt som den fria marknaden erbjuder stora expansionsmöjligheter för andra som erbjuder hälsokontroller och säljer hälsoprodukter. Och den tidigare statliga arvshygieniska verksamheten har ersatts av en privat efterfrågan på genetisk rådgivning och fosterdiagnostik. Men allt detta rör den rika delen av mänskligheten, världshälsa är idag liksom på 1950-talet ett högst avlägset mål, enligt Annika Bergs lite pessimistiska slutkommentar.

*

Att skriva en avhandling om ett intellektuellt arbetande par är en utmärkt idé och densamma gäller att välja Axel och Signe Höjer för en sådan studie. Deras gemensamma syn på samhället tog sig skilda uttryck på så sätt att Axel valde ämbetsmannens roll medan Signe primärt var aktiv i sociala och politiska

rörelser. Inte särskilt förvånande fick deras arbeten och engagemang olika stor betydelse för familjelivet och arbetsdelningen mellan makarna. Axel tycks i likhet med många politiskt radikala män ha haft en traditionell uppfattning om makarnas skilda ansvar där det gällde barn och hemarbete. En fråga som dock inte behandlas i avhandlingen och som kan ha haft betydelse för den könsuppdelade ansvarsfördelningen gäller makarnas inkomster som förmodligen skilde sig åt som en följd av de skilda sätten att arbeta. I diskussionen om familjelivet hade det även funnits anledning att beakta det förhållandet att arbetsuppgifterna i en fyrabarnsfamilj rimligen ser helt olika ut i livets olika faser.

I likhet med många andra avhandlingsförfattare har Annika Berg skrivit en tjock bok, kanske alltför tjock för att nå en bredare läsekrets, men det är trots detta enkelt att ge exempel på områden och material som inte beaktats. Vi får veta ganska lite om relationen till Axels syskon och då framförallt brodern Karl som var generaldirektör för Socialstyrelsen och därmed en av Axels närmaste kollegor. Umgänget i Brommaförorten Ålsten, där en stor del av de ledande inom det socialdemokratiska partiet bodde, behandlas också kortfattat liksom umgänget och samarbetet med medicinska kollegor i Lund i början av 1930-talet. Paret Höjer publicerade ett stort antal böcker och artiklar och lämnade även ett betydande arkivmaterial efter sig. Att behandla allt detta material låter sig inte göras, men avhandlingen hade vunnit på en mer aktiv diskussion om hur urvalet av material gått till och vilka områden som valts bort. Mest anmärkningsvärt är att deras engagemang för fred och fredsarbete inte behandlats mer ingående, eftersom detta före 1950-talet berörde Signe mer än Axel och hennes roll i det gemensamma arbetet därmed ges en mindre framträdande plats. Eftersom både Axel och Signe var offentliga personer finns också en hel del material som belyser andras uppfattning om dem, till exempel i form av födelsedagsnotiser och nekrologer, som hade kunnat ge kompletterande information.

Ett grundläggande problem när det gäller studier av enskilda personer är att avvägningen mellan enskilda och mer kontextuella förhållanden skapar en del svårigheter. Genom att Annika Berg valt att lägga stor vikt vid Axel och Signe Höjers egna skrifter förmedlas ett intryck av originalitet och pionjärverksamhet

som hade kunnat nyanseras med ett mer kontekstualiserande arbetssätt. Arbetet med att organisera barnhälsovården i Hagalund i början av 1920-talet hade till exempel kunnat diskuteras mot bakgrunden i det mycket stora intresset för barnhälsovård bland pediatrikerna vid Karolinska institutet. På motsvarande sätt borde Signe Höjers socialpolitiska engagemang i slutet av 1940-talet skildrats mot bakgrund av den socialdemokratiska politiken efter kriget. Familjerådgivning, boendefrågor, stadsplanering, barnbidrag, skolmåltider och husmoderssemestrar var alla områden där hennes argumentation tydligt anknöt till samtida ideal och ideologiska strävanden.

Ända sedan 1960-talet har samhällsvetare och historiker resonerat om hur den typ av maktutövning som utmärkt välfärdssamhälle och välfärdspolitik skall karaktäriseras. Man har talat om social kontroll, social styrning, social ingenjörskonst, paternalism och liberal styrningsrationalitet. Problemet handlar om huruvida man skall lägga särskild vikt vid de auktoritära inslagen i försöken att påverka människors sätt att leva, eller framförallt betona den välmenande avsikten att skapa bättre levnadsförhållanden. Annika Berg avslutar utan någon mer omfattande argumentation till den sedan 1990-talet vanliga och till viss del Foucaultinspirerade tradition som särskilt betonar att maktutövningen i välfärdssamhällena skiljer sig från tidigare samhällsformer genom att man lyckats förena det välmenande med det auktoritära. Det finns mycket som talar för denna tolkning, men det man saknar i avhandlingen är en mer tydlig argumentering och en diskussion om alternativa sätt att tolka den roll som expertmakten tillskrevs när det gällde människors vardagsliv.

Avhandlingens mest originella inslag är studien av makarnas Höjers medverkan i efterkrigstidens biståndspolitik. Även här är det en dubbel hållning som framträder. Å ena sidan finns intressanta exempel på hur man i all välmening velat hjälpa människor i den så kallade tredje världen när det gäller hälsofrågor, utbildning och ekonomisk utveckling. Å den andra sidan organiserades en del av denna biståndsverksamhet på ett sådant sätt att man upprepade en del av den koloniala tidens schablonmässiga föreställningar. Tanken på en teknik- och kunskapsöverföring från västerlandet till andra delar av världen innefattade dessutom en självklar föreställning om en hierarkisk ordning mellan olika världsdelar. Frågan om skillnader och likheter mellan biståndspolitik och nykolonialismen ställs, men kan naturligtvis inte få något entydigt svar.

Annika Bergs avhandling *Den gränslösa hälsan* är en välgjord och omfattande studie av Axel och Signe Höjers verksamhet i arbetet med att organisera förebyggande hälsovård och genomföra olika välfärdsreformer i Sverige mellan 1920-tal och 50-tal, samt hur de arbetade för en internationalisering av folkhälsoprogrammen genom uppdrag inom WHO under 1950-talet. Studien baseras på ett stort källmaterial som hanterats och dokumenterats väl. Valet att fokusera på makarna Höjers egna skrifter har lett till att man som läsare ställer sig många frågor om de sammanhang i vilka de levde och verkade. Det är, som alltid, möjligt att efterlysa en mer utvecklad argumentation kring de mer principiella tolkningarna och valen av teoretiska perspektiv. Min sammanfattande bedömning är dock att detta är en utmärkt avhandling kring ett viktigt skede i svensk hälso- och välfärdspolitik.

Roger Quarsell

Det aristoteliska historiebegreppet

Per Landgren: *Det aristoteliska historiebegreppet. Historieteori i renässansens Europa och Sverige*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, 2008. 372 s. ISBN 978-91-7346-631-8, häftad.

Per Landgrens avhandling ägnas ett angeläget ämne. Under 1600-talet kallades oftast professorn i historia *professor historiarum*, allt-

så i historierna. Skälet till denna pluralis har sällan blivit föremål för intresse och likaså saknas egentligen ett genomgripande studium över den äldre svenska historieuppfattningen. Avhandlingen avser att råda bot på detta.

Den består av två tämligen markant åtskilda delar. Landgren väljer själv att tala om två scener, en europeisk och en svensk. Men

skillnaden är större än bara geografisk. I den första får vi huvudsakligen teoretiska resonemang kring historiebegreppet; här handlar det inte så mycket om "historia" i modern mening utan lika mycket om logik och vetenskapsteori. Den svenska scenen rymmer för all del också en hel del av teorier men befolkas även av människor av kött och blod. Framställningen blir mer berättande och variationsrik, teorierna blandas med lärda gräl. Vi hamnar med andra ord i den akademiska vardagen. Relationen mellan de båda scenerna förblir länge oklar. Framställningen hade vunnit mycket i klarhet på en mer handfast redigering.

Landgren konstaterar inledningsvis att begreppet "historia" under 1600-talet ofta delades upp i en generell och en speciell del. Den speciella påminner rätt mycket om vår moderna historieuppfattning. Den är med andra ord kronologisk och kallas därför *det sekventiella historiebegreppet*. Den andra, alltså den generella, är koncentrerad till det enskilda, det partikulära och saknar egentligen helt orsaksförklaringar. I detta stycke blir historia en del av den aristoteliska vetenskapsteorin. Författaren konstaterar att aristotelisk historia är ren faktakunskap. Därför talar han genomgående om det "*aristoteliska historiebegreppet*".

Men syftet med avhandlingen sägs denna vittfamnande inramning till trots vara att undersöka den akademiska historiedisziplinens etablering, innehåll och funktion i den svenska universitetsmiljön under början av 1600-talet. Men omedelbart utvidgar Landgren sin undersökning med konstaterandet att denna uppgift inte låter sig göra utan att man också inträngande undersöker hela det aristoteliska historiebegreppet. Och till yttermera visso görs detta begrepp till det viktigaste enskilda objektet i hela hans studie för att nu använda hans egna ord. Det blir enligt honom snart sagt grundläggande för alla akademiska discipliner och deras strukturer, för alla föreställningar om historia men framför allt för kunskapssyn och vetenskapsuppfattning.

Landgren har nog fog för denna uppfattning. Men i denna undersökning jagar han med frenesi efter alla aspekter på ämnet för att finna hela det ibland enorma rotsystemet. Det blir på den första scenen därför ett ivrigt grävande både här och där.

Landgren använder med förkärlek periodbeteckningen "renässans" eller snarare "senrenässans" då han studerar det svenska 1600-

talet. Numera försöker man undvika detta begrepp som generell periodbeteckning eftersom det lätt kan missuppfattas. Otivelaktigt tjänar det emellertid i detta fall ett medvetet syfte hos författaren att lyfta fram och betona de influenser renässanshumanismen hade på den svenska historieskrivningen. Även om det aristoteliska historiebegreppet står i centrum i det mesta Landgren skriver om noterar han att det fanns ett viktigt alternativ, nämligen Ciceros historiebegrepp.

Landgren påpekar som centralt att Aristoteles anvisade två olika vägar till kunskap, en som leder till vetenskapligt säker kunskap och en som leder till en mindre säker. Den förra demonstreras med hjälp av slutledningar och avser alltid det generella, den andra däremot bygger på observationer av enskildheter. Det är här fråga om en induktiv kunskap.

Landgren anser att denna spänning i Aristoteles vetenskapssyn haft större betydelse för historieämnet än vad många forskare fullt ut har förstått. Detta gäller enligt honom i hög grad också dem som studerat den svenska utvecklingen. Det finns dock några på den internationella arenan som finner nåd i Landgrens ögon, sådana som Arno Seifert och i viss mån Rüdiger Landfester och Nicholas Wickenden.

Landgren strävar i avhandlingens första del att renodla de båda historiebegreppen, alltså det sekventiella och det aristoteliska. Det förra var enligt honom präglad av "en retrospektiv och restaurativ kunskapssyn". Till denna hör exempelvis vissa platoniska renässansfilosofers betonande av en evig filosofi, en *philosophia perennis*.

Avhandlingen ägnar mindre utrymme åt den sekventiella historieskrivningen. Det framgår ganska snart att Landgren snarare betraktar denna som ett alternativ vilken genom sin närhet till berättelsen fick en mindre teoretisk inriktning. Cicero har som redan framgått varit den viktigaste inspirationskällan till att se historien som berättelsen om handlingar eller bedrifter, *res gestae*, bortom minnet av samtiden. Men mest inflytelserik för synen på historia under 1600-talet blev Ciceros klassiska ord i *De oratore*, att historia skulle vara en livets lärarinna, en *magistra vitae*.

Det är tydligt att Landgren söker sig till de teoretiska utsagorna, inte i första hand den historiska praktiken. Även om han därför undviker de antika historieskrivarna blir det viktigt för honom att lyfta fram det absolut

viktigaste utslaget av en sekventiell historie-skrivning under 1500- och 1600-talen. Vi fick då en rad omfattande världshistorier eller krönikor, vilka omfattade allt som hänt i hela världen och som gav det grundläggande perspektivet till världens utveckling under Guds försyn. Johan Carions krönika utkom i otaliga utgåvor och blev så omvandlad och bearbetad av Melanchthon och även av andra att vi kan tala om flera olika verk. Melanchthons version översattes i början av 1600-talet till svenska och fick störst inflytande på den svenska scenen.

Avhandlingen är i konsekvens med syftet avsevärt mer utförlig om det aristoteliska historiebegreppet. Här gräver författaren djupt och går tillbaka till Aristoteles själv och det grekiska verbet *ιστορειν* som främst betyder att utforska, men som i antiken faktiskt fick betydelsen ”att berätta om vad man utforskat”. Detta synätt fanns enligt Landgren som ett kraftfullt alternativ till det sekventiella och stärktes av den livskraft som hela den aristoteliska traditionen uppvisade under 1500- och 1600-talen, exempelvis i vad man brukar kalla nyaristotelismen med anknytning till namn som Zabarella.

Författaren driver som avhandlingens grundläggande tes att det var denna historiesyn som var avgörande inom all utbildning, för vad han kallar ”den akademiska historieteoretiska diskursen och vetenskapuppfattningen” eftersom det var inom skolor och universitet som den aristoteliska filosofin alltjämt skedades ut också under 1600-talet. Detta fick enligt honom genomgripande betydelse för den fortsatta synen på historia och sådana frågor som om historia kunde vara ett ämne eller ej. Med tanke på den aristoteliska uppfattningen om vetenskaplig bevisföring kunde ju inte *historia* anses vara en vetenskap, en *scientia*.

Vidare säger sig Landberg därför vilja styrka eller bevisa sin tes genom en grundlig undersökning i flera olika separata studier, där han börjar hos Aristoteles själv. Därefter lyfter han fram den under 1500- och 1600-talen så starka encyklopediska samlartraditionen, alltså att försöka skapa en helhetsbild av allt vetande, ett slags *naturalhistoria*. Författaren betonar med rätta att detta väl överensstämde med den spridda uppfattningen av världen som en teater vilken kunde varieras på olika sätt: ibland var det vi människor som var aktörerna på scenen, ibland var vi istället åskådare eller ofta nog bådadera.

Landgren går därpå vidare till en undersökning av historiebegreppet hos några centrala gestalter och traditioner. Viktigast av dem var Melanchthon, som medverkade till att utveckla en syn på historia som i grunden vidareförde det aristoteliska historiebegreppet. Enligt Landgren innebar Melanchthons insats att historieämnet om än i pluralis (alltså *historiae*) kunde inlemmas i utbildningssystemet som en självständig historiedisciplin.

Fokus flyttas därpå till de franska humanisterna och särskilt den roll Jean Bodin spelade. Denne strävade efter ett helhetsgrepp på historia och tvingades därvid ut nästan rasera den ur aristotelisk synvinkel fundamentala åtskillnaden mellan historia och vetenskap. Bodin mötte hård kritik och Landgren fördjupar sig i den intensiva diskussion som kom att föras om dåtidens grundläggande vetenskapsteoretiska frågor.

Frågorna var principiella och viktiga. Landgren betonar att även Bodin i princip ändå höll fast vid det aristoteliska historiebegreppet. Detsamma anser han sig kunna säga om en företrädare för en ny och mer modern syn på naturalhistoria som Francis Bacon.

Landgren är angelägen om att visa att Bacon väl passar in i mönstret, att han snarare var naturalhistoriker än filosof men sedan förvillar han sig in i onödigt långa utredningar om Bacon-forskningen i en i sammanhanget omotiverad ambition att visa hur vissa forskare missförstått Bacon och inte insett att dennes användning av det aristoteliska historiebegreppet egentligen var helt oundgängligt vid skapandet av en ny, experimentell naturalhistoria.

Ett intressant utslag för Landgrens benägenhet att argumentera och driva bestämda uppfattningar på olika punkter är hans hypotes att *loci*-metoden, alltså sättet att finna och strukturera material, inte nödvändigtvis var ett uttryck för retorikens inflytande på historieskrivningen. Med sedvanlig energi försöker han visa hur väl denna metod egentligen var förankrad i den aristoteliska synen på historia. Den hade därför enligt Landgren en särskild roll inom den aristoteliska kunskapsprocessen; man kan se uttryck av den både i naturfilosofin och i moralfilosofin. Som exempel på detta sistnämnda hänvisar han till Lipsius *Politica* som byggdes upp av citat från antiken på ett som en sentida läsare skulle kunna kalla ”historielöst” sätt. Ty Lipsius sätt att samla och sortera mängder av data från olika fält och olika sammanhang för att åskådliggöra

olika företeelser förankras egentligen inte i någon kontext.

På en bitvis snårig och exkurs-fylld väg menar sig Landgren ha demonstrerat att det egentligen akroniska, aristoteliska historiebegreppet frekvent användes i olika sammanhang och hade förlorat sin mer begränsade roll i den ursprungliga aristoteliska vetenskapsmetoden att utforska enskilda objekt (*particularia*) till att nu istället användas mer brett och i fler sammanhang. Enligt honom märks detta i det ständiga betonandet av historiens nytta inte bara för den praktiska filosofin utan egentligen för alla fakulteter. Historia blev i det perspektivet således en hjälpgumma åt alla discipliner.

Även om Landgren i stora stycken ansluter sig till Seiferts forskning om det aristoteliska historiebegreppet är han kritisk till dennes uppfattning att humanisterna skulle ha återvänt till ett ursprungligt historiebegrepp. Däremot skulle man enligt Landgren kunna säga att hela den aristoteliska filosofin och vetenskapsuppfattningen fick en renässans under 1500- och 1600-talen. Det blir därför viktigt för honom att argumentera för uppfattningen att det inte var fråga om att en syn på historien ersatte en annan. Både det sekventiella och det akroniska, aristoteliska historiebegreppet florerade sida vid sida.

Går vi så till den svenska scenen har Landgren valt att studera dem som hade den uttryckliga uppgiften att undervisa i historia. I praktiken koncentrerar han sig till några av de mest betydande. Främst har han sökt uttalanden av mer teoretisk art om historien och dess uppgifter. Därför behandlar han särskilt Jonas Magni, formellt den förste professorn i historia, Zacharias Humerus som var professor i historia vid seklets mitt och Johannes Schefferus som blev professor Skytteanus 1648. Därutöver figurerar om än i mer blygsam skala några till, såsom en av Schefferus föregångare och svärfar, Johannes Loccenius, som blev professor *historiarum* 1625 och några år senare dessutom fick hand om den skytteanske professors undervisningsplikter.

Vad Landgren kallar en retrospektiv kunskapsuppfattning dominerade undervisningen i enlighet med 1626 års konstitutioner. Historieundervisningen skulle svara mot statens behov och lyfta fram landets ärorika förflutna. Men Landgren spekulerar i om inte den skytteanske professors speciella inriktning på politisk kultur kunde ses som ett uttryck för

det aristoteliska synsättets inflytande, alltså en historia som skulle leverera fakta och exempel. Han konstaterar slutligen att detta under Schefferus förändrades med en tydlig övergång till sekventiell historieskrivning.

Landgren dristar sig – många gånger på ett övertygande sätt – att ifrågasätta Annerstedts historieskrivning. Han hävdar att det inte alls har varit den totala dominans för universalhistoria med tyngdpunkt på antiken som man hittills antagit. Det har nog enligt honom funnits fler inslag av det aristoteliska historiebegreppet och mer svensk historia än vad man tidigare har trott. Hans slutsatser grundar sig på ett ingående studium särskilt av Zacharias Humerus och dennes *Historica*.

Detta verk ges med all rätt stort utrymme i avhandlingen och framträder som det enskilt mest betydande arbetet. Humerus har varit negligerad av forskningen. Han skrev nämligen inte sekeventiell historia men hans arbete i historieteori var enligt avhandlingsförfattaren enastående för svenska förhållanden. Visserligen hade också Magni berört historieteorin men på ett mindre genomarbetet och systematisk sätt.

Landgren behandlar båda ingående men konstaterar att Magnis viktigaste verk faktiskt var en universalhistoria. Denne hade i sina tidigare föreläsningar visserligen presenterat en mer teoretisk och aristotelisk syn på problemet men i universalhistorien föll tyngdpunkten naturligt nog mer på det sekventiella begreppet. Landgren tycker sig se en viss teoretisk oreda eller oklarhet i Magnis framställning så att denne rentav verkade likt Bodin brista i strikt vakthållning av det aristoteliska vetenskapsbegreppet.

Hade Magni alltså haft en del oklarheter och vagheter i sina teoretiska utläggningar var enligt Landgren Humerus desto tydligare. På mer än 500 sidor utlade denne mestadels renodlat teoretiska frågor. Landgren kan visa att Humerus visserligen hade tagit intryck av Gerhard Vossius, men ändå självständigt och energiskt argumenterade för uppfattningen att historia faktiskt var en egen disciplin, trots att detta till synes gick helt på tvärs med professors om i övrigt tydliga aristotelism.

Humerus definierade historia som *ars*. Ur aristotelisk synvinkel hade det naturligtvis varit omöjligt att betrakta den som *scientia*. Men Humerus slog intressant nog fast att det var fråga om en *habitus instrumentalis*, alltså så som också logiken definierades av aristote-

likerna. Landgren finner visserligen även hos andra svenska historiker som Eric Brunnius tydliga belägg för influenser från den aristoteliska traditionen och uppfattningen att historia handlar om *particularia*. Men ingen hade den självständighet och teoretiska systematik som Humerus, vars definition av historien gjorde det uppenbart att *ars historica* måste betraktas som en hjälpvetenskap liknande logiken till andra discipliner.

Man kan alltså inte ta miste på Landgrens förtjusning i den teoribenägne Humerus, som han kallar *doctor subtilis*. Denne uppträdde också som god skolastiker och delade in sitt arbete i underavdelningar med särskilda frågor eller problem till vart och ett; dessa besvarades genom att först tänkbara invändningar gjordes innan dessa sedan i god ordning vederlades. Den svenske professorn gick obesvärat till rätta med de stora auktoriteterna Keckermann och Zabarella och han gjorde det enligt Landgren med en stringent argumentation.

Då Landgren går över till det sista kapitlet om Schefferus ändrar framställningen karaktär kanske mest därför att Schefferus egentligen inte alls ägnade sig så mycket åt historieteori. Han använde istället historien praktiskt i utbildningen av adelsynglingar. Det traditionella skolastiska systemet var på avskrivning vilket fick inverknings på synen på historia. Nu blev ämnet tydligare den livets lärarinna som redan Cicero hade talat om. Historieämnet anknöt till undervisningen i politik under inspiration av sådana som Bernegger och Lipsius medverkade till att höja dess status. Historia blev alldeles för viktig för att i längden kunna pressas in i det skolastiska schemat.

Det är som synes en innehållsrik avhandling som försöker omfatta många aspekter av historia under 1600-talet. Den är inte lättläst. Dispositionen är inte glasklar. Redan i första meningen markeras att avhandlingen handlar om historiebegreppet men författaren förklarar att det ändå inte är en begreppshistorisk studie. Det är den rent metodiskt inte heller. Däremot blir det aristoteliska historiebegreppet en röd tråd i framställningen och styr valet av vad som tas upp av de svenska historieprofessorerna.

Ändå är urvalet av material från den svenska scenen inte uttryckligen gjort efter denna princip. Dessutom sägs uttryckligen för att ytterligare förvirra läsaren att syftet egentligen är att undersöka historieämnet etablering, innehåll och funktion i Uppsala men med den lilla markeringen att därmed rymms historie-

begreppet inom syftet. Man saknar redan här ett utvecklat resonemang och motivering.

Tvivelsutan är det egentligen endast fråga om historia inom universitetskulturen. Detta medför att en hel del svensk historieskrivning inte alls uppmärksammas. En av de allra viktigaste, Johannes Messenius, utelämnas bara därför att kungen i sitt utnämningsskrivelse inte uttryckligen inkluderar namnet historia i professuren. Inte heller uppmärksammas den långa rad av *rikshistoriegrafer* vi hade från 1618 och framåt med undantag av Loccenius, men då endast därför att han tidigare hade varit professor. Det innebär att Landgren lugnt förbigår exempelvis Bogislav Philip v. Chemnitz (sonson till den store Martin) med en synnerligen omfattande produktion på tusentals sidor om svensk historia, likaså förbigår han Johannes Freinshemius och Aegidius Girs som 1626 fick uppdraget att vara rikens *historicus* och som författade en krönika över Erik XIV och hörde till kretsen kring Messenius men framför allt hade hand om undervisningen vid hovet. Vi har även den berömda Erik Jöransson Tegel, som skrev en omfångsrik historia om Gustav Vasa och dennes regeringsperiod.

Allt detta förbigår Landgren och det var naturligtvis rimligt om han endast ville studera historieteorin eller den akademiska undervisningen. Men han för aldrig ett tydligt resonemang om konsekvenserna av urvalsprinciperna. Otvivelaktigt blir det aristoteliska historiebegreppet mer dominerande om man håller sig till en arena där den skolastiska ordningen alljämt härskade. Undviker man de betydande områden där historia spelat en väsentlig roll i den politiska kulturen påverkar det naturligtvis resultatet. Landgren har oförtröttligt sökt spåra det aristoteliska historiebegreppet och han kan i enskildheter demonstrera både lärdom och skarpsinne, men däremot har han varit obenägen att systematisera framställningen och redovisa och motivera de olika stegen i undersökningen.

Landgren har väl utnyttjat sin goda kunskaper i latin. Han har trängt igenom svårforcerat material och visar överlag god akribi i sina referat. Han är generös med citat i noterna, som även ibland rymmer långa, lärda om än inte alltid motiverade exkurser. Akribin är god och felen få. Däremot finns det andra besynnerligheter. Han har ett fullständigt godtyckligt och inkonsekvent register som i praktiken gör detta mindre brukbart.

Avhandlingen hade avgjort vunnit i klarhet om författaren hade varit mer benägen att definiera begreppen. Han borde exempelvis klargöra vad han menar med aristotelisk resp. aristotelism. Ibland är det fråga om den historiske Aristoteles egen filosofi men oftast är det fråga om skolastiska varianter, ibland kanske rentav i en mer agricolanskt-ramistisk form.

Det är inte förvånande att det aristoteliska historiebegreppet förekommer i undervisningen vid akademien men har detta haft den vida förgrening som Landgren argumenterar för är det onekligen en viktig fördjupning av vår kunskap. Det hade i dessa avseende verkligen varit önskvärt med större precision i begrepps-användningen. Han vill som redan framgått gärna föra hela *loci*-traditionen liksom den politiska humanismens användning av historien åtminstone delvis till denna aristoteliska tradition. Det är emellertid en tes som starkt kan ifrågasättas. I varje fall behöver den avsevärt nyanseras. Då Lipsius eller Machiavelli använde sig av historiska exempel för att argumentera för sina grundläggande uppfattningar om hur politik borde bedrivas, var det då fråga om ett sökande efter *particularia*, om en induktiv bevisföring eller var det fråga om

en argumentation där man använde historien och historiska *exempla* för att övertyga? Det senare förefaller sannolikare och i så fall har Landgren här fel. Metoden hör snarare till retoriken som man tidigare också antagit.

Landgren har nog i detta fall ryckts med av den dominerande skolastiska teorin vid universitetet och tenderar att reducera influenserna från samhälle och politik. Humanisternas betoning av nyttan nämns naturligtvis men spelar inte någon framträdande roll i framställningen. Ändå måste det sägas att Landgrens studie är väsentlig och infallsrik med många goda iakttagelser. Om än alltså inte systematiskt tar han upp den spänning som otvivelaktigt fanns mellan den traditionella skolastiska modellen där den aristoteliska vetenskapssynen var dominerande och de krav humanistkulturen ställde på historiestudiet. Universitetskulturen assimilerade men långsamt och tövande under 1500- och 1600-talen humanisternas i grunden antiskolastiska synsätt. Universitetskulturen vidmakthöll fram till sent 1600-tal ändå i huvudsak den skolastiska ordningen. Men sedan skedde allt snabbt. Det var nog därför som Humerus teoretiska utläggningar snabbt blev obsoleta när nya idéer några decennier senare svepte in i de akademiska lärosalarna.

Erland Sellberg